

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

214

GAAL GYÖRGY

BERDE ÁRON ÚTJA
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKTÓL
A KÖZGAZDÁSZATIG

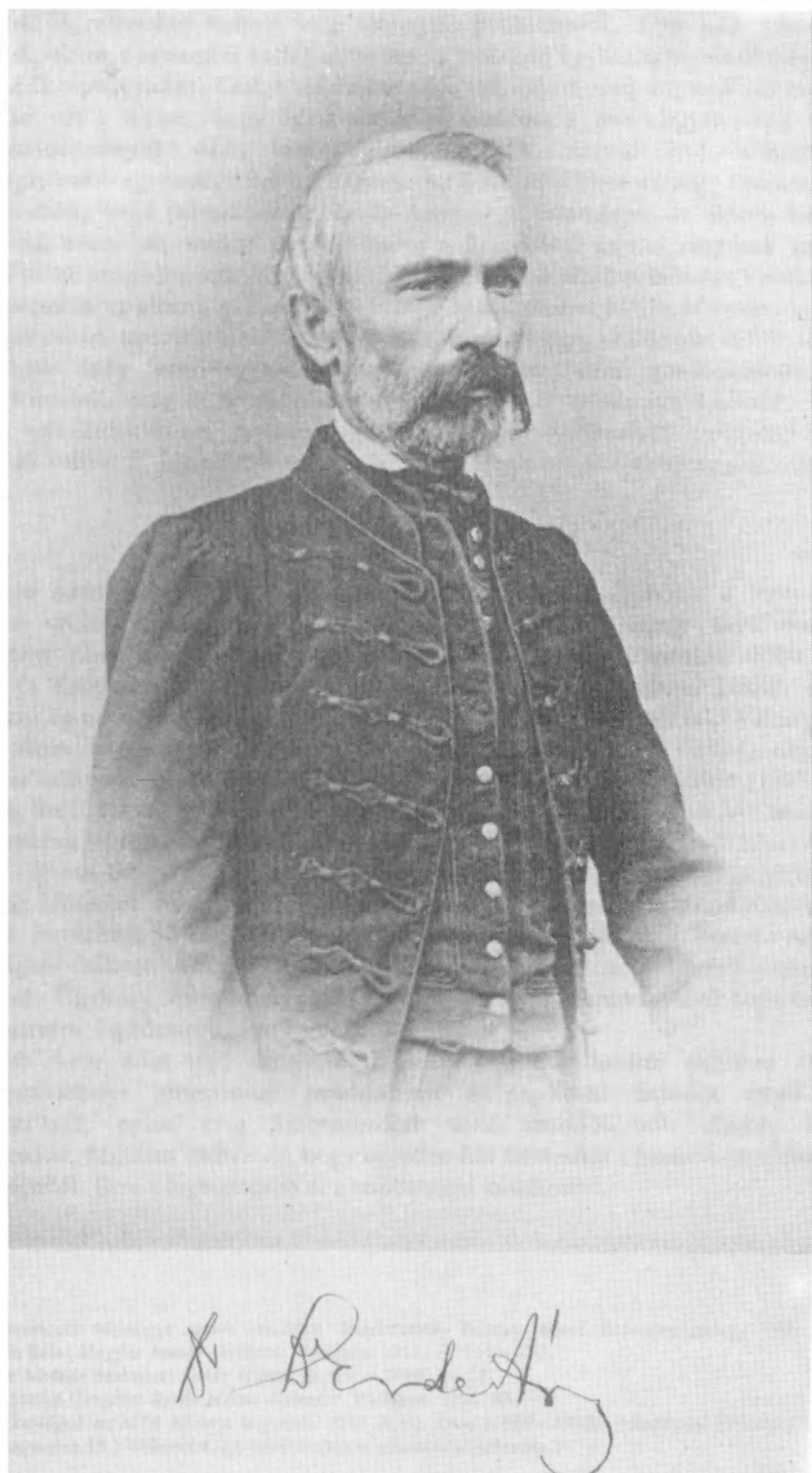
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1993

Megjelent
Dr. Gyergyay Ferenc orvosprofesszor,
a kolozsvári Unitárius Kollégium vendiákja
és az Unitárius Egyház anyagi támogatásával

A sorozatot szerkeszti
Dávid Gyula

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdája
1993-ban.
Felelős vezető Tonk István

Az erdélyi tudományosság múlt századi fejlődése főleg életpályákkal mérhető. Az első évtizedek, a reformkor tudósai még többnyire polihistorok, s ha nem főurak vagy lelkészek, akkor a felekezeti kollégiumokban, a fenntartó egyház igényeinek megfelelően változtatják tantárgyaikat. Csak a reformkor vége felé engedi meg magának pár rangosabb tanintézet azt a luxust, hogy egyik-másik professzorát a reál tárgyak vagy éppen a természettudományok terén szakosíttassa. A XIX. század első kétharmadának legjellegzetesebb egyénisége Brassai Sámuel. Az ő százados élete mintegy keretbe foglalja tanítványának, majd pályatársának, Berde Áronnak a tudományos és oktatói karrierjét. Sőt voltak évtizedek, amikor Berde hírneve a Brassaiéval azonos rangúnak számított. Brassai utóbb szimbólummá vált, egyháza, iskolája gondoskodott kultusza kialakításáról. Berde esetében ez elmaradt. Száz évvel ezelőtt bekövetkezett halálát követően legfeljebb mint kolozsvári lapszerkesztőt és az egyetem első rektorát említették időről időre. A nekrológok után sem egyháza, sem az egyetem nem gondoskodott emléke megőrkítéséről, még az akadémiában sem hangzott el felette emlékbeszéd. Túl sok irányú volt érdeklődése, tevékenysége ahhoz, hogy valamelyik intézmény teljesen magáénak vallhassa. Így először teszünk kísérletet Berde pályaképének megrajzolására.

Laborfalvától Kolozsvárig

Berde Áron életének első két évtizede nem sokban különbözik a tehetségesebb unitárius székely fiatalokétól. A laborfalvi Berde család Gergely nevű őse 1615. szeptember 12-én kapott nemeslevelet Bethlen Gábertől. A leszármazási táblát Pálmay József és Kempelen Béla családtörténeti munkái elég bizonytalanul közlik, a fotomartonosi ág nevei nem egyeznek a református ág felmenő rokonságával.² Pálmay szerint Berde Áron negyedik unokatestvére lehet Berde Sándor (1856–1894) nagyenyedi teológiai tanárnak, Berde Amál (1886–1976) festőművész, Berde Mária (1889–1949) író és Berde Károly (1891–1971) bőrgyógyászprofesszor édesapjának. Az unitárius ág leszármazását legrészletesebben Benczédi Gergely adatolta.³ Eszerint az 1752–1790 közt élt és 1776-ban bibarcfalvi Szabó Annával egybekelt Berde Ferencnek két lánya és két fia volt. Az idősebbik fiú, Áron (1787–1867) 1810-ben szemei jai Szász Krisztinát vette nőül, a fiatalabbik, Mózes (1790–1877) pedig laborfalvi Márkos Terézt. Az előbbi házasságból született Áron 1819. március 8-án Laborfalván, az utóbbiból pedig Mózsza 1815-ben. Úgyhogy Áron az ügyvéd, kormánybiztos és alapítványtevő Mózsának első unokatestvére, legközelebbi rokona volt.

Idősb Áron mint őfi nemes a II. székely gyalog határőr ezredhez tartozott. Székelyudvarhelyi gimnáziumi tanulmányait a napóleoni háborúk miatt kellett megszakítania, nyolc évig katonáskodott távol szülőföldjétől. Azután birtokán gazdálkodott. Mindent elkövetett, hogy egyetlen fiát mentesítse a határőri szolgálat súlyos köötöttségeitől. Erre a legbiztosabb út a taníttatással kínálkozott.⁴

¹ *Háromszék vármegye nemes családjai*. Szerkesztette Pálmay József. Sepsiszentgyörgy 1901. 68–69.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Budapest 1911. II. 119–120.

² Vö. Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Bukarest 1986. 6–18.

³ Benczédi Gergely: *Berde Mózsza életrajza*. Budapest 1901. 85.

⁴ *Nekrológok az MTA elhunyt tagjairól*. XIV. *Berde Áron (1819–1892)*. Akadémiai Értesítő III. 8. füzet (1892. augusztus 15.) 460–464. (A továbbiakban: *Akadémiai nekrológ*.)

Ifjabb Áron hatéves korában, 1825-ben került a laborfalvi unitárius elemi iskolába, s hat évtizeddel később, mikor felidézi ide fűződő emlékeit⁵, élete egyik legnagyobb élményének tartja az osztályba való belépést. Ehhez foghatónak csak első vonatozását (Bécsről Berlinig 1841-ben) és a müncheni képtár mitológiai kiállításának megtekintését (1843-ban) véli. „Az iskola bútorzata a szabad szájú kemencén kívül három vagy négy egyszerű padból állott, melyek ugyanannyi szál hatlábbal felkészített, s már meglehetősen összefaragdosva volt deszkából készültek. Mégis be jó volt az ülés rajtok! Jobb, mint ma a töltött széken. Betű vagy fekete tábla, palatábla s más tan- és íróeszközök nem tartoztak az akkori falusi iskolai szerelvények közé. Első mesterem sem tanulta a pedagógiát sem Pestalozzitol, sem Diesterwegtol, s mégis meg bírta kedveltetni az iskolát” — idézi fel benyomásait. S míg három év alatt Bakó mester keze alatt végigjárja az ABC-ista, silabizáló és olvasó osztályokat, olyan diáktársakkal barátkozhatik, akikből 3 pap, 1 gazdasági tanító, 1 miniszteri tanácsos, 1 miniszteri osztálytanácsos, 1 táblai tanácselnök, 1 árvaszéki ülnök, 1 megyei főjegyző, 1 törvényszéki jegyző, 1 ügyvéd kerül ki. Meleg szavakkal szól a disznóvágás és a karácsonyi kántálás falubeli szokásairól. Ez utóbbin kapott 3 krajcár volt első vagyona. Ehhez a közgazdászprofesszor e kommentárt fűzi: „Ha Marx Károly, a vagyoni közösségének híres apostola az önnön munka gyümölcseinek örömeitől úgy át lett volna hatva, mint én a 3 krajcár feletti örömtől, tán soha meg nem írta volna híres munkáját a tőkérről, melyben azt bizonyítja be, hogy az egyéni tulajdon orzás.”

Az elemi iskolából — mint annyi más tehetséges unitárius székely gyermeknek — a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba vezetett Berde Áron útja. Itt ekkoriban kilencéves volt az oktatás. Az általános oktatás az infima classis, kis declinista, nagy declinista, comparatista, conjugista, etymologista, syntaxista osztályokban folyt, az algimnáziumi két osztály, a poéta és a rhetor hallgatói már tógás diákoknak számítottak. Közülük kerültek ki az alsó tagozat osztálytanítói. A két felső osztálynak volt csak tulajdonképpeni tanára: maga az igazgató, aki jóformán mindent előadott, kivéve az egyházi-vallásos diszciplinákat. Ez a másik tanár hatáskörébe tartozott, aki mindenkor a helybéli unitárius lelkész állást is betöltötte. Szinnyi szerint⁶ 1827-től, véleményünk szerint inkább 1828-tól 1837-ig diákoskodott itt Berde Áron. Ekkoriban a diáklétszám évi 125 körül mozgott, tehát alig 10—15 tanuló esett egy-egy osztályra, különösen a tógás diákok száma lehetett alacsony, így ezekkel a két tanár alaposan foglalkozhatott. Az iskola igazgatója 1813—1863 között, kerek fél évszázadon át csíkszentiványi Koronka József (1790—1863). A Kolozsvári Unitárius Kollégiumban végezte tanulmányait, s közben a Királyi Líceumban is jogot hallgatott. Mindössze 23 évesen került a székelykeresztúri algimnázium élére. Nevéhez fűződik az 1820-as évek elején az új iskolaépület és a tanári lak felhúzása. Gazdasági, történelmi, földrajzi cikkei, beszédei jelentek meg, a kolozsvári lapoknak rendszeres munkatársa volt; Berde lapjaiban például meteorológiai, természetrajzi írásokkal szerepelt. Úgyhogy Koronka lehetett az első, aki felkelthette a fiatal Berde érdeklődését a természettudományok iránt. A másik tanár, a hittani tárgyak előadója 1824—1841 között id. Péterfi Sándor lelkész volt. Sándor János iskolatörténetéből⁷ az is kiderül, hogy 1836—1837-ben Berde Áron éltanuló, exactor — vagyis az iskola közösségének díjszedője — s egyben a conjugisták osztálytanítója volt.

⁵ Berde Áron: *Az első iskola, melyben tanultam*. Magyar Polgár 1885. febr. 11. (34. sz.)

⁶ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest 1891. 909—911. h.

⁷ *A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme*. Összeállította Sándor János. Székelykeresztúr 1896.

A legtehetségesebb székelykeresztúri végzettek rendszerint a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban folytatták tanulmányaikat, ez volt az unitáriusok legmagasabb fokú oktatási intézménye. Ennek négy évre terjedő filozófiai kurzusa a teológiát is magába foglalta, végzettjei vidéki papok vagy akár algimnáziumi tanárok is lehetek. A kurzus alsó két osztálya nagyjából azonos volt a keresztúri utolsó két osztállyal, mintegy magasabb szintű ismétlést biztosított. A négy tanév nyolc félévre oszlott. Az első két év tantárgyai a latin irodalom, német, logika-metafizika, földrajz, hazai történelem, dogmatikai teológia, erkölcsfilozófia, erkölcssteológia, természetjog voltak. A III–IV. éven szerepelt a héber, görög, pásztori teológia, biblikai teológia és egyháztörténelem mellett az egyetemes történelem, egy-egy szemeszter mathézis, geometria, fizika és kémia — mindegyik heti egyetlen órával. Ez a tanterv érzékelteti, hogy az egész kurzus főleg a lelkészképzést szolgálta. A négy szemeszterre terjedő reál-oktatás legfeljebb ízelítőt nyújthatott. Hogy a tárgyaknak mégis súlyuk volt az Unitárius Kollégiumban, az elsősorban az 1837-ben beiktatott, az egész iskola történetében korszakos jelentőségű Brassai Sámuel egyéniségének tulajdonítható. Ő vette át a reál tárgyakat, 1838–1840 között igazgató is. Ő az első, akinek magyar nyelven történik a beiktatása, s bár óráit még latinul tartja, ő lesz az első, aki 1842-től áttér a magyar tannyelvre. Az ő vegytani és természettani előadásai meghatározóak lehetek Berde pályaválasztásában.

Brassai három tanártársa közül még kettő nőtt túl a helyi kereteken. Mindketten az unitárius püspöki székben végezték pályafutásukat. Az egyik Aranyosrákosi Székely Sándor, az eposzíró, Brassait megelőzően a kollégium igazgatója, azért mond le, mert főjegyzőnek választják. Az egyetemes és hazai történet tanára, de földrajzot, hittant, zsidót és görögöt is előadott. Nyomtatásban megjelent unitárius egyháztörténete (1836), Erdélyország története (1845) és Dittmar után átdolgozott világtörténete (1844) évtizedekig alaptankönyvnek számított, az első máig is forrásmunka. Kriza János, a népköltészeti gyűjtő, kolozsvári lelkész a vallási tárgyakat adja elő. Berlini tanulmányai után hazatérve, Berde diákoskodásával egy időben kezdi tanári pályáját. Kevésbé ismert egyéniség Aranyosrákosi Székely Mózes, a filozófia és statisztika tanára, aki az 1830-as évek elején Göttingában és Jénában végezte tanulmányait. Hegeliánus szellemben adott elő. Két tankönyve jelent meg: *Gondolkodástan kezdők számára* (1840), *Észtan kezdők számára* (1843). Brassait követően 1840–1845-ig ő a kollégium igazgatója, 1852-től 1861-ig, vagyis Székely Sándor halálától Kriza püspökké választásáig püspökhelyettes főjegyzői minőségben ő vezette egyházát. A hagyomány szerint az okozta halálát, hogy — gyenge szónok lévén — nem őt választották püspökké.⁸

Berdének tehát volt kiktől tanulnia a kollégiumban. A diákok azonban nem elégednek meg a tantervi keretekkel. A reformkor szellemének hatása alatt már az 1829–1830-as tanév óta Baráti Kör, majd 1834-től Olvasó Társaság biztosítja a tantervben még nem szereplő műveltség elsajátítását. Gálfi Sándor, Szentiváni Mihály, Kriza János, Jakab Elek, Kőváry László a diákönképzés legfőbb szervezői, rajtuk keresztül jut el a reformkor eszmerendszere valamennyi unitárius diákhoz. 1834-től kezdve Remény címmel kézíratos köteteket állítanak össze. Majd ezek javát nyomtatásban is megjelentetik a Remény című zsebkönyvekben (1839, 1840, 1841).⁹ Berde Áron az 1839-es kötetben négy rövid lírai

⁸ Az iskolatörténeti adatok fő forrása: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I–II. [Kolozsvár] 1935.

⁹ Vö. Antal Árpád: *Szentiváni Mihály*. Bukarest [1958] 16–24., 50–64. és Gaal György: *A kolozsvári Unitárius Kollégium kézíratos lapjai*. Keresztény Magvető 1982. 3. sz. 144–150.

verssel (S... *titka, Holdvilági tér, Cseme, Zernyest*), az 1840-esben egyetlen versikével szerepel. Ez utóbbit a 301. lapról idézzük is:

Vihar

Ha láthatár elé
Föllegsoport torul,
Süvöltve kel vihar
S a fölleg elvonul:

Hazánk egén mi rég
Süvölt a fürgeteg!
Mikor vonulnak el
Már a gyászföllegek?

A reformkori hazafias hangulat csendül ki a sorokból. Szokásos korabeli tollgyakorlat, a kötet átlagszínvonalán áll.

Berde 1837—1841 között diákoskodott Kolozsvárt, s mint arra az iskolatárs Kőváry László és a tanár Brassai Sámuel is utalt¹⁰, osztályából „magasan kitűnt”. Kovácsi Antallal „hatalmas versenytárs”-ak voltak. Később tanárként kollégák lettek. Míg Kovácsit inkább a humán tárgyak érdekelték, Berde a természettudományok iránt vonzódott. A selmecbányai Bányászati Akadémiára készült.

Külföldi tanulmányok

A Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1805-től öt rendes tanári széke volt. Ezekből azonban többnyire csak három-négyet tudtak betölteni. A tanároknak ugyanis a kollégium elvégzése után két évet kellett külföldi egyetemeken tanulniok, s lelkésszé is kellett szenteltetniük magukat. Az egyik tanár rendszerint egyben kolozsvári pap volt, a másik gyakran egyházi főjegyző. A püspökök nagy része a tanárok közül került ki. Ettől a bevett rendszertől egyedül Brassai Sámuel esetében tértek el, ő nem tanult külföldön, pappá sem szenteltette fel magát. Az 1840. évi bölöni zsinat figyelembe véve a kollégiumban lévő tanszékek megüresedését, felhívta a fiatalokat külföldi akadémiára való jelentkezésre. A püspöknél Berde Áron, Kőváry László, Hajós János, Kovácsi Antal és Máté István iratkozik fel. A püspök a konzisztórium javaslata alapján Berdét ajánlja az 1841. augusztusi korondi zsinaton megválasztásra. Ennek megtörténte után kötelezvényt vesznek be tőle — melynek értelmében a tandíj fejében egyházát fogja szolgálni —, és esküt tételnek vele. Majd utasítást kap a peregrinálásra: egyházközségből egyházközségbe vándorol, míg 1842 augusztusáig összegyűl a megfelelő összeg. Az egyház közben kijárja számára az útlevelet, mely Berlin, Göttingen és az angol egyetemek látogatását engedélyezi, megtiltja a jénai egyetem hallgatását. Berde 1842. augusztus 13-án indul Bécsbe, onnan vonaton folytatja útját Berlinig.¹¹ Berlin ekkoriban a Porosz Királyság dinamikus fejlődő fővárosa, 1809-ben alapított, aránylag „fiatal” egyetemén rendkívül

¹⁰ Brassai Sámuel: *Kovácsi Antal*; Kőváry László: *Kovácsi Antal mint gyermek és ifjú*. Unitárius Közlöny V. (1892) 2. sz. 17—19., 21—22.

¹¹ *Kolozsvár — Tanárok*. Kézírtos nyilvántartó könyv az Unitárius Püspökség levéltárában. Valószínűleg Benczédi Gergely állította össze. A 603—617. lapok Berdére vonatkozó adatokat tartalmaznak. Gál Kelemen is innen merítette adatai többségét.

színvonalas oktatás folyik. Az 1830-as évektől az unitáriusoknál már hagyományszámba ment a berlini egyetem választása.

Berde 1842. december 12-én Berlinből Iszlai László főkormányiszéki titkárhoz, a kollégium felügyelő gondnokához intézett levelében¹² jelzi: „Az én gondolataim és vizsgálódásaim most tudomány és nevelés körül forognak...” Mindent a hazai valósághoz mér. Így bámulattal és szomorkásan állapítja meg: „Itt ha igyekezet és ehhez pénz van, az ismeretszerzéshez bő alkalom kínálkozik. E félévre 152 tanító jelentette, hogy tanítani fog. Minő nagy szám egy intézethez. Nálunk az egész ország nem tud ennyit mutatni.” Az állam igen megbecsüli az egyetemet és a tanárokat. A professzorok hetente egyszer konzultációt tartanak, ahol a tanítványokkal tudományos kérdésekről beszélgetnek. Különösen Schellingnél van szükség erre, mert bölcslete nehezen érthető. Meg szeretné tanulni a laboratóriumi üvegeszközök készítését. Pár hónappal később, 1843. április 2-án keltezett levele már rámutat, hogy „jelesen pedig a chemia teóriájával foglalkozom”. Még a szünidőt is Berlinben szeretné tölteni, mert: „Itt helyben annyit lehet látni, hogy nagy földet kellene beutazni, míg ennyit láthat az ember.”

Ez az Iszlaihoz intézett második levél természettudományi elkötelezettségére, megszilárdult világnézetére is fényt vet. Szóba kerül ugyanis egy új kolozsvári kollégiumi tanszék felállítása: „az én csekély nézetem szerint egy más tanítói szék chemia és természethistóriára nézve bővebb sikerü lenne, a juris catedra azért célszerű, hogy ifjaink sem a letörpült Lyceumra, sem a rendetlen református oskolára — honnan csakugyan sok rossz ragadott ifjainkra — nem szorulnak. Igen. Nekünk egy oly tanítói székre volna már szükségünk, melyből a természet esmerete terjesztessék ifjaink közt, mert ez a még annyira hiányos felsőbb osztályi tanítási rendszerünk legüdvösebb javítására, emelésére szolgálna. Jelenkorban a természettudomány minden nemzeteknél nagy figyelemre méltatik, s a figyelem bőven jutalmazva van. A természettudomány egyéb sokágú befolyása mellett legbiztosabb híd, mely az oskolát az étellel összeköti.” Schelling hatása alatt állapítja meg: „Az új filozófia alapja a természetfilozófia, s vajon hogy lehetne ezt megérteni anélkül, hogy a természettudományban kellő esmeretünk ne legyen. Bizony, ha mű is oly férfiakat akarunk előállítani, akikre méltán büszkék lehessünk, akik a világtudományosság mezején megállhassanak, és ha jövőre prókátornál, ismeretnélküli publicistánál egyebet is nevelni akarunk, akkor ott kell kezdenünk, hogy az oly szép, oly hasznos, annyira gyönyörű természettudományt ifjainkkal megszerettessük, beléjük oltuk.”

A Főtanácshoz 1843. július 24-én intéz levelet Berde. Megerősíti, hogy továbbra is a természettudományokat hallgatja. A nyári szünidőben utazni szeretne, s ehhez pénzt kér. A Főtanács gyűjtést is hirdet a pénz előteremtésére.¹³

Berde volt az első külföldön tanuló unitárius diák, aki eltért az eddigi hagyományoktól: nem általános, enciklopédikus műveltséget akart szerezni, hanem szakosodott. A természettudományok s főleg a kémia érdekelték. Amennyire ideje engedte, az államtudományok, közgazdaságtan neves előadóit is hallgatta. Különösen a kísérletezést, laboratóriumi gyakorlatokat kedvelte. A berlini egyetemen Eilhard Mitscherlich vezette a vegyészeti tanszéket, különösen az analitikai kémiában

¹² *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619—1866)*. Kiadja ifj. Biás István levéltáros. Marosvásárhely 1910. Berde levelei a 213—216. és a 218—222. lapon.

¹³ Gál Kelemen: *i.m.* II. 490.

jeleskedett.¹⁴ Christian Gottfried Ehrenberg orvosprofesszortól, a mikroszkopikus állat- és növénytan megalapítójától is volt mit tanulnia. Heinrich Wilhelm Dove nemcsak fizikusként keltette fel figyelmét, hanem meteorológiai előadásaival is. Az ő hatására írta meg Berde is könyvét. Az államtudományokat Heinrich Rudolf Gneistnál hallgatta.

A szünidőkben ellátogatott több egyetemi városba, hogy megismerhesse az ottani — többnyire világhírű — professzorokat. Így Marburgban Robert Bunsen szervetlen kémiai és Sylvester Jordan államtudományi előadásain vesz részt. Ő is elzarándokol Giessenbe, hogy az ottani kis egyetem leghíresebb professzorától, Justus Liebigtől szerves és mezőgazdasági kémiát, vegyelemzést tanuljon. Heidelbergben a felfedező Leopold Gmelin professzor vegyészeti bemutatóit követi figyelemmel, Karl Heinrich Rautól a közgazdaságtan és pénzügytan alapelemeibe kap bevezetést. Münchenben Friedrich Wilhelm von Hermann nemzetgazdasági nézeteivel ismerkedik meg. Ennek főműve (*Staatswirtschaftliche Untersuchungen*) 1832-ben jelent meg, s még 1870-ben is újra kiadták, bizonyára Berde sokat merített belőle. Hosszasabban időzött még a lipcsei, hallei és göttingai egyetemeken is. Hazatérte előtt Svájc és Franciaország egy részét utazta be.

Mikor 1844. augusztus 24-én Berde hazaérkezett Kolozsvárra, Brassai mellett a város legképzettebb természettudósa, s talán egyetlen, első szakosodott vegyésze volt. Költségeiről készített számvetését 1844. október 6-án adta be az Egyházi Képviselő Tanácsnak, eszerint külföldi tanulmányai alatt 1500 ezüst forintot költött. Ha 1841-es kötelezvényét valamiért megszegné, ennyivel tartoznék egyházának.

Az Unitárius Kollégium tanára

Az erdélyi felekezeti iskolarendszer csak az 1840-es években jutott el oda, hogy felismerje a szakosodás fontosságát. Addig az alsó tagozaton osztálytanítók oktattak, akik minden tantárgyat előadtak, a bölcsészeti kurzus 3—4 tanára enciklopédikus műveltségű lévén, gyakran cserélték tantárgyaikat, legfeljebb egy-két alaptárgyhoz jobban ragaszkodtak. Lényeges változást a természettudományok bevezetése eredményezett. Ezek oktatására már csak szakirányú képzéssel lehetett vállalkozni. Mikor 1846 őszen Berde a Természetbarát 10. számában üdvözlí Hegedüs János megválasztását a Marosvásárhelyi Református Kollégium termény- és vegytani tanszékére, hozzáteszi: „a természetrajzi és vegytanároknak Erdélyben félkezünk ujjain megolvasható csekély száma eggyel ismét szaporult”. Kolozsvárt mindhárom iskola az elsők között létesített természettudományos tanszéket. A katolikus líceumban Bergai József volt az ásvány-, növény- és vegytan tanára, akinek 40 éves tanári munkásság után 1854. október 15-én bekövetkezett haláláról Berde meg is emlékezett a Hetilap hasábjain.¹⁵ Alighanem autodidakta lehetett. A Református Kollégiumban 1845-től a bécsi politechnikán és a berlini egyetemen szakosodott Takács János (1813—1881) tanítja a természettudományokat, főleg a fizikát. Planimetria-tankönyvet fordít németből (Kolozsvár, 1846), Berdével szerkeszti a Természetbarátot. Nem tud ellenállni a főváros vonzásának, 1849-ben, majd 1867-ben Pestre távozik. Pályatársa és utóda a kollégiumban Nagy Péter (1819—1884), aki kétkötetes *Allattan* könyvet ad diákjai kezébe (Kolozsvár, 1846—1847). Őt viszont az 1850-es évek közepétől a teológiai oktatás, majd a magas egyházi funkciók térítik el

¹⁴ A külföldi tanulmányokra nézve tájékoztat: -á — r- [Szász Károly]: *A kolozsvári egyetem első rektorai*. Vasárnapi Újság 1872. dec. 29. (52. sz.) 657—658., valamint az *Akadémiai nekrológ*.

¹⁵ Hetilap 1854. okt. 18. (83. sz.)

szakjától. Az Unitárius Kollégiumban Brassai az első, akinek tantárgybeosztásából kiderül a természettudományos beállítottság. S bár autodidakta volt, messze felülmúlta e téren is erdélyi szaktársait.

Mikor Berde Áront 1844. szeptember 29-én a konzisztórium megbízásából gróf Bethlen Ferenc és Pataki József inspektor-kurátorok, valamint Aranyosrákosi Székely Sándor püspökhelyettes ünnepélyesen beiktatják a 287 éves kollégium egyik tanszékébe, vele teljesedik ki az öttagú tanári kar. Az Egyházi Képviselő Tanács még nem adja át neki a szaktárgyakat, hanem latin, teológia, valamint egyháztörténeti órák tartását bízta rá. Négy kartársa, Székely Sándor, Székely Mózes, Brassai Sámuel és Kriza János korábban neki is tanárai voltak. Közülük Székely Mózes most az igazgató. Minthogy a homoródmácsi zsinat 1845. augusztus 25-én Aranyosrákosi Székely Sándort a püspöki, Székely Mózeszt pedig a főjegyzői székbe emeli, a tantárgyak új elosztása válik szükségessé: a püspököt felmentik tanári állásából, Székely Mózeszt pedig az igazgatói tisztségből. Brassai lesz az új igazgató, s csak a matematikát tartja meg korábbi tárgyai közül, viszont átveszi Székely Mózesztől a filozófiát. Székely átmegy a püspök volt katedrájára, a történelmi tárgyak tanszékére. Kriza folytatja a vallásos és egyházi diszciplinák oktatását, Berde pedig megkapja Brassaitól a természettan és vegytan szakokat, valamint az állománytant (statisztikát). Így megvalósul vágya, hogy a természettudományi tanszéken adjon elő. Az igazgatóvá lett Brassaitól megörökli a pedagógiai funkciót is. Ez amolyan aligazgatóság volt, ő felelt a köztanítók alkalmazásáért, ellenőrizte őket. Ez a beosztás a forradalomig csak annyiban módosult, hogy 1847-ben az újonnan felállított jogi tanszékre Mikó Lőrincet választották meg, s 1847-ben Brassaitól újra Székely Mózes vette át az igazgatást.

Berde tulajdonképpen iskolai tanári munkájáról nem sok adat maradt fenn. Hiányoznak a tanítványi visszaemlékezések, a tanártársak vallomásai. A forradalom előtti években főleg iskolán kívüli tevékenységével alkotott maradandót: népszerű előadásokat tartott, tan- és kézikönyveket írt, természettudományos folyóiratot szerkesztett. Egyik nekrológjában olvasható: „Különböző, de főleg felső osztályú tudománykedvelő férfiak felkérték őt, hogy részökre külön előadásokat nyisson a természettudományokból, amit szívesen megtett. Előadásait számos honoratior és arisztokrata hallgatta. Alapos és világos előadásával megragadta hallgatóit, népszerűvé tette az addig legelhanyagoltabb tudományt — a természettudományt.”¹⁶ Légtüneménytan-könyvében Berde így vall: „midőn mint tanító egy intézet ifjúsága között munkálhattam, magam is megkísértettem önkénytelen ajánlkozó hallgatók előtt tolmácsolni az időjárás szabályait. A próba, dacára a tudomány iránti divatos nagy részvétlenségnek, jól sikerült, az itteni két kollegium ifjúságának nagy része élénk részvéttel kísérte mindvégig a szokatlan tárgyróli leckéket, másfelől felszólítást kaptam az iránt, hogy egy hasontárgyú munkát szerkesztenék a magyar olvasók számára.”

Mindkét előadássorozat azt jelzi, hogy a fiatal Berde két tudományának az úttörője volt Kolozsváron, s tehetséges előadóként fel tudta kelteni az érdeklődést hallgatóságában. Vegytani kísérleteket is folytatott, sőt ezek az 1850-es években egészségére is károsan hatottak, ezzel magyarázzák egyik-másik megemlékezésben, hogy Berde elfordul a kémiai, inkább a közgazdaság kezdéi érdekelné.¹⁷ Kémiai előadásainak gerincét nyilván a fordításban megjelentetett Stöckhardt-féle tankönyv képezte.

¹⁶ Akadémiai nekrológ.

¹⁷ „A kezdetleges berendezésű tanoda laboratóriumában folytatott munkálkodása alatt a vegyi mérgezés igen élénk tünetei léptek fel, s annyiszor ismétlődtek, hogy fel kellett hagynia a kísérletezésekkel. Ez időtől a

Fizikai előadásairól egy jegyzet maradt fenn az Unitárius Kollégium egykori könyvtárában: *Természet Tudomány. Berde természettan studiuma*. Kolozsvár, 1843.¹⁸ Az 58 oldalas kolligátumba fogott kézirat a fizikai alapismereteket tartalmazza: a test fogalma, a testek tulajdonságai, a nehézlés, a villamos vonzás, a mágnesesség, a melegség, a fénytán képezik a fő fejezeteket. Az olyan kifejezések, mint az életműtlen (élettelen), nehézlés (gravitáció), mennykőfogás (villámhárítás), hőmérő (hőmérő), csöpphíggá alakulás (lecsapódás), fény-visszahajtás/megszegés (visszaverődés, -törés) érzékeltetik a nyelvezet ódonágát, a szakszókincs kialakításának nehézségét. Íme a bevezető meghatározás: „A létműtlen testeket s ezek tulajdonságait kormányzó törvényeket megismerteti a természettan, amely egy a legfontosabb, észfejtőbb és szívemelőbb tudományok közül.” A jegyzet végén meg a szeműveggel kapcsolatban így oktat: „Amint a szemlencse az öregség által domborúságából vesz, akképp tapasztalunk változást a látásban is. Az öregek által használni szokott domború szeműveg célja már az, hogy a tárgyakról jövő sugarakat összeszedje, s a tárgy képét az ideghártyán írja le, egyéb íránt a szeműveget ameddig csak lehet, kerülni kell, hanem igyekezzünk szemünk épségét megtartani az által, hogy soha napfényről hirtelen sötétre és megfordítva ne menjünk, mert a fénynél a szemlyuk kisebbül, és ha hirtelen sötétre menvén ott nézünk, a fénylyukat hirtelen kinyitjuk, mely hirtelen feszülés és összehúzóadás árt a szemnek. Villámlást sötét éjjel nézni, homályos gyertyánál olvasni, írni soha sem kell. Használ a szemnek, ha zöld réteken, vetésen és erdőn gyakoroltatik.”

Az 1848-as forradalom eseményeitől — úgy tűnik — távol tartotta magát. Mikor a Természetbarát hasábjain állást kell foglalnia, ezzel a vallomással szól székely híveihez: „A székelyek egy professzorról, tudom, sok jót szoktak feltenni, noha nem mindig helyesen, mert ezek közt is vannak, szoktak lenni nép- sőt hazaárulók is. Ámde engem megölne a szégyen és gyalázat, ha csak egyetlen egy ember is méltán szememre lobbanthatná, hogy hűtlen voltam hivatásomhoz, elárulója a ti s bármely nép érdekeinek. Tanítványaim bizonyágot tehetnek, miszerint nem egyszer mondtam nekik: »Íme, megosztám veletek a tudomány, a felvilágosodás kenyereből nekem jutott darabkát, ti részesültetek belőle; de vannak emberek, kik szerencsétlenebb csillagzat alatt születtek, hogysem köretekbe léphetnének veletek együtt osztzni e drága kincsből, tudom, ezek is örömet eljőnének ezen üdvös adomány után, de a mindennapi kenyér megszerzése gátolja; azért ti, kik e honban széttoszolva érintkezésbe jőtök az ilyenekkel, legyetek az ők emberei, legyetek népbarátok, osszátok meg velök a lélek elfogyhatatlan kenyerét.«”¹⁹

A szabadságharc alatt és után a tanítás akadozik. A nagyobb diákok elmennek honvédnek. Brassai volt egyik fő buzdítójuk, úgyhogy 1848 novemberében a császári csapatok bevonulásakor elmenekül a városból, s csak 1859-ben tér vissza újból. Az iskolaépületet hadikórháznak foglalják le, s csak 1850 végén kezdenek beindulni az osztályok különböző bérelt helyiségekben. Az erdélyi császári helytartóság különben 1850 februárjában a kolozsvári kollégiumot nyilvános főgimnáziumként ismeri el, de kiköt bizonyos szervezési változásokat. 1849 szeptemberében az Egyházi Képviselő Tanács Berde arra vonatkozó kérdését tárgyalja, hogy a zavaros idők alatt, amíg úgy sincs

már megelőzőleg kultivált államtudományokhoz fordult.” *Hármas jubileum*. Kolozsvár 1888. okt. 11. (237. sz.)

¹⁸ A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms.U. 1277/c jelzetű kézírata.

¹⁹ Természetbarát 1848. máj. 11. (19. sz.)

tanítás, tartózkodhassék szucsági birtokán. A fiatal házsnak ezt azzal a feltétellel engedélyezik, hogy bármikor készen legyen a visszahívásra, ha beindulna a tanítás.²⁰

A tanítás az 1850-es években a négy megmaradt tanár vállára nehezuil: Székely Mózes, Kriza János, Berde Áron, Mikó Lőrinc. Az utóbbi — a jogi tanfolyam megszűnvn — főleg németet tanít. Brassai óráit elosztják, Berdének jut a mathézis és a természetrajz is. 1852-ben meghal Aranyosrákosi Székely Sándor püspök, s a rendkívüli helyzetben nem engedélyezik a püspökválasztást, úgyhogy Székely Mózes püspökhelyettesként veszi át az egyház vezetését. Emiatt mentesítik őt az igazgatói teendők alól, s az 1853. február 7-i Főtanács Berde Áronnak adja át az igazgatást. Tanári és szerkesztői munkája mellett ezekben a vészes időkben nagyon túlterhelhették az igazgatói kötelességek. Már 1856 nyarán benyújtotta lemondását, de csak 1857-ben adhatta át tisztségét a tanári székét egy évvel korábban elfoglaló Kovács Antalnak.

Berde igazgatósági évei az iskola megtartásáért folytatott harc és a modernizálás jegyében teltek el. 1850 őszétől a hatalom szorgalmazta az Organisations-Entwurf néven ismert tanügyi rendelet alkalmazását. Eszerint az iskola négy alsó gimnáziumi és négy felső gimnáziumi osztályból állt, a tanulmányokat érettségi zárta. A tanári kart legalább tizenkét tagúra kellett növelni. Megkövetelte egyes tárgyak német előadási nyelvét, növelte a reál-tárgyak súlyát. Ahol ez még nem volt megoldva (például a Kolozsvári Református Kollégiumban), az osztálytanítást szaktanári rendszerrel kellett helyettesíteni. Az újítások nagy része pedagógiai szempontból pozitívan hatott, emelte az iskolák szintjét. Csak a német előadási nyelv követelése váltott ki ellenkezést. Az új tanszékek létesítése anyagilag próbára tette a fenntartó egyházakat. Az unitáriusok az 1856 augusztusi Főtanácson mondják ki, hogy ezután 8 rendes és 6 altanár képezze a tanári kart, s 1857-ben a különálló teológiai oktatás megszervezéséről is intézkednek. Mivel a tanárképzés még mindig külföldi akadémiákkal összekötött, évekbe kerül, míg a tanári kar szaporodik: a latinra szakosodó Kovács után 1857-ben Pap Mózes foglalja el tanszékét, s az algebra, geometria tanításával leveszi e tárgyak terhet Berde válláról. 1859-től Brassai — átmeneti — visszatérése emeli a létszámot. Már nem reál-tárgyakat, hanem logikát, görögöt, hébert ad elő. Az 1860-as évek elején Berde a rangidős tanár (természet- és vegytan, természetrajz), őt Mikó Lőrinc (jog, német), Kovács Antal (latin és igazgató), Pap Mózes (számтан, latin), Nagy Lajos (görög, egyházi tárgyak), Buzogány Áron (földrajz, történelem, magyar), Ferencz József (számтан, hittan) és Marosi Gergely (bölcsestet, görög, zsidó) követi. A nyolc professzoron kívül tizenkét köztanítója van az intézetnek. Bár Berde tanítási kötelezettsége mindössze 12 óra volt ekkoriban, úgy tűnik, hogy nehezeére esett a középiskolai tanárság. Míg az 1840-es években a 4—5 professzor egyike lenni kétségtelen megtiszteltetésnek számított, az 1860-as években a többé-kevésbé kötött tanterv mellett alig érvényesíthette egyéniségét, egyike lett a több tucat kolozsvári tanárnak. Az akadémikus Brassai távozása után úgy érezhette, hogy mint frissen megválasztott akadémiai levelező tagnak, neki is lépnie kell.

Berde több mint két évtizedig tanított a kollégiumban, s mégis kevés nyoma maradt munkásságának az iskolatörténetben. Pedig cselekvő részese, sőt vezetője volt a századokra visszatekintő kollégiumi tanítási rendszer átalakításának, a modern iskolatípus megalapozásának. Mikor Brassaitól átvette a fizika és a kémia oktatását, még a tárgy és főleg magyar nyelvű előadása újdonságnak számított. Berde mindegyik tárgyhöz

²⁰ Zsinati, Fő- és E.K. Tanácsai Jegyzőkönyvek. 1849. szeptember 21. 45. sz. (Az Unitárius Püspökség levéltárában) A következő adatok is innen vannak.

szabályszerű kézikönyvet-tankönyvet dolgozott ki. Vass József 1868-ban nyomdakész *Tapasztalati természettan, Szerves testek kémiája, Kémiai műipartan* köteteiről számol be.²¹ Sőt az utóbbi „kőmetszetben is megjelent hatvan íven”. Sem ezek, sem kísérleti eszközei sorsáról nem tudunk. Erre nézve Gál Kelemen terjedelmes iskolatörténetében hatvan évvel ezelőtt így nyilatkozott: „Az a kor, melyre az ő tanári és igazgatói működése esik, nem volt alkalmas arra, hogy iskolai szemléltetőeszközök tervszerű gyűjtésével és gyarapításával foglalkozzék. E tekintetben nincsenek is adataink. De utóda, Benczédi már tervszerűen kezdte gyűjteni és gyarapítani különösen az ásvány- és vegytani gyűjteményt.”²²

Berde 1863-ig volt a kollégium tanára, de jogakadémiai állása mellett 1866-ig teljes normával ellátta iskolai tanszékét. A közben utódjául kiszemelt és angliai tanulmányútról hazatérő Benczédi Gergelyt 1866-ban iktatják be a tanárok közé. Az Egyházi Képviselő Tanács 1866. szeptember 16-án Brassai Sámuel elnöklete alatt küld ki bizottságot, melynek felügyelete alatt Berde a gondjaira bízott gyűjteményeket átadja Benczédinek.²³ Ez némileg cáfolja Gál Kelemen fentebbi állítását.

A tudós író és akadémikus

Berde tudósi rangját, hírnevét egyetlen nyomtatásban megjelent eredeti munkájának köszönheti: *Légtűneménytanának*.²⁴ Ha a kétkötetes, közel ötszáz lapos művet kézbe vesszük, ma is tiszteletet ébreszt, ha régies kifejezéseivel megbirkózunk, sok érdekességet találunk benne. A mű három részre oszlik. Első, általános részének fejezetei: Léggör, Hőmérték, Szelek, Víznemű tűnemények, Léggör villany, Légnymás. Második része „A két Magyarhon égaljviszonyai”-t mutatja be. A harmadik rész pedig a meteorológia hasznosíthatóságát „Égaljunk befolyása a növényekre”, „Égaljunk befolyása az állatokra” alcímek alatt.

A mű keletkezéséről maga Berde tájékoztat 1847 márciusában írt előszavában: Berlinben ő is hallgatta Dove professzor meteorológiai előadásait, „gyönyörű leckéit kedves emlékül” hozta haza. Itt ő maga is tartott e tárgykörből előadásokat, s hallgatói biztatták egy ilyen jellegű szakkönyv kiadására. „...Az időjárás törvényeivel polgári törvényei felett aggódo nemzetünk eddig elé majd semmit sem gondolt. Ennek oka meglehet egyfelől tán az is, hogy nemzeti irodalmunk ilyenszerű terményt még nem hozott napfényre, hogy hiányzott egy olyan munka, mely feladatául az időjárás szabályok ismertetését tűzte volna ki. E hiányt akarja most pótolni e jelen munka, s ha célját csak némileg is megközelíti, írója örömmel feledi a rá fordított nem csekély fáradságot” — vallja. A második és harmadik részről így vélekedik: „Ezen rész meglehet a leghiányosabb, s mégis én erről tartok többet, mint inkább szokta szeretni az édesanya azon gyermekét, mely legtöbb fájdalomába került. Ezt azonban oly reménnyel bocsátom közre, hogy olvasóim nem fogják feledni, miképp töretlen úton, minden vezér nélkül haladni nehéz feladat, s a történetelt eltévedés megbocsátható.”

²¹ V.J. [Vass József]: *Berde Áron (laborfalvi)*. Egyetemes Magyar Encyclopaedia VI. Pesten 1868. 124—125. h.

²² Gál Kelemen: *i.m.* II. 200.

²³ *Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve*. 1866. szeptember 16. 285. sz. (Az Unitárius Püspökség levéltárában)

²⁴ *Légtűneménytan s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra*. Írta Berde Áron természet- és vegytan r. tanára. Kolozsvárt, özv. Barráné és Stein tulajdona, 1847. XII+229+238 l.+3 tábla.

A könyv megjelenését már 1846. július 9-i számában jelzi a Természetbarát. De csak az 1847. április 1-i szám közli tényként a kötet elkészültét, s rögtön idéz is az Erdélyi Híradó március 28-i számának ismertetéséből. A „Brassai Samu tanár úrnak, a M. Akadémia s több tudományos társaságok I. tagjának” dedikált kötetről így vélekedik a kolozsvári lap tudós szerkesztője, az akadémiai levelező tagsággal is kitüntetett Méhes Sámuel: „e művet, mely eddigelé páratlanul áll a magyar irodalom mezején, mely szakértő embereink egyhangú magánvéleménye szerint a maga nemében igen jeles, melyből minden ember s kivált minden okszerű gazda bőv tanulságot meríthet, annál inkább ajánlhatjuk t.c. olvasóink figyelmébe, mivel közösen érzett hiányt pótol, s oly kérdést fejt meg, melyet régebben a m. akadémia pályadíj által akart megfejtetni, de akkor még siker nélkül. A munkás szerző, ki az egyfelől általa szerkesztett Természetbarátban oly jeles és szerencsésen népszerűsített cikkeket közöl olvasóival, jelen műve által a tudomány és haza érdekében valóban nagy szolgálatot tesz, mint szintén a kiadó könyvtáros Stein is.”²⁵

A felgyorsuló történelmi események forgatagában — úgy tűnik — a kötet megmaradt helyi érdekességnek. Csak 1852-ben közöl róla ismertetést egy pesti lap.²⁶ Igaz, ez igen részletes, két folytatásban valósággal elemzi a művet. „Ezen munka, mint látjuk, már 1847-ben kikerült sajtó alól, mégis dacára, mint látjuk, közérdekessége és hasznos voltának, az olvasó közönség legnagyobb része előtt máig is ismeretlen. Igaz ugyan, hogy nem irodalmunk székvárosában, Pesten, hanem Kolozsvárt jelent meg, és szerzője sem valamely nagyhírű és hitelű, hanem egy fiatal, de a természettudományok mezején már eddig is nem érdem nélkül működött író. Azonban tárgyára nézve, legalább tudunkra ily rendszeres modorban, kiterjedésben egyedül áll a magyar irodalom mezején” — kezdődik a bemutatás. Az első részről megállapítja, hogy a külföldi e tárgyú szakirodalom legjavát használta fel és az idegen nyelvűekkel vetélkedik. A második rész megírásának nehézségét abban látja, hogy még hiányoznak a pontos mérési adatok, a szerző inkább a következtetésekre mint észleletekre (observatio) építhetett. De helyesen következtetett. „Az ezen részben foglaltak, még eddig nemcsak honunk, hanem a külföld irodalma egy művében sem találhatók fel.” Hasznosnak tartja, hogy a magyar viszonyokat mindig a külföldiekkel veti össze. Még a mű nyelvezetéről is szól: „a szerző nyelve csinos, kerekded, helytel virágos és élces, előadási módja pedig oly népszerű, hogy a munkát akárki szakismeret nélkül is haszonnal, sőt mondhatni mulatsággal olvashatja”.

A kötet eljutott az akadémia tudósai kezébe, s mikor tizenegy évi szünet után újra összeült az MTA ünnepélyes közgyűlése, 1858 decemberében, Berde megkapta érette az 1845—1850 között megjelent második legjobb természettudományos műnek kijáró Marczibányi-jutalmat. (A „nagy jutalom”-ban Jedlik Ányos *Súlyos testek természettana* részesült.) A tagválasztásokon is jelölték Berdét. A 15 betöltésre került természettudományi osztálybeli levelezői hely egyikére őt választották meg.²⁷ Az erdélyi születésűek közül vele egyszerre lett levelező tag Gyulai Pál, Kovács István, Szilágyi Sándor, Szász Károly, Récsi Emil, Vass József, Finály Henrik. Rendes tagságra egyetlen erdélyit sem méltattak, tiszteleti tagnak Mikó Imrét választották meg. A korabeli sajtó

²⁵ Erdélyi Híradó 1847. márc. 28. (234. sz.) 202.

²⁶ Értésítő. Irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi lap. Pest 1852. ápr. 17. (32. sz.), ápr. 20. (33. sz.)

²⁷ Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 9. 43. (Toldy Ferenc titoknak jelentése) 54—55. (választott tagok névsora).

fájlalta, hogy Brassai nem került be a rendes tagok közé, több nevet is emlegetnek, akik megérdemelték volna a levelező tagságot.²⁸

Berde 1860. március 12-én olvassa fel székfoglalóját az akadémiában A levegői nyirkosság némely égalji befolyása címmel.²⁹ A légköri nedvességnek a növény- és gyümölcsstermesztésre gyakorolt befolyását vizsgálja. Kimutatja: „hazánk némely növénytermesztési jelenségei, melyek eddig nem voltak megfejtve, légkörünk nyirkossági állapotában találják magyarázatukat”. Német tudósok megfigyeléseit alkalmazza a hazai viszonyokra. Szabó József és Kovács Gyula levelező tagok is hozzászólnak az előadáshoz, megállapítva, hogy földtan és talajisme szempontjából a tokaji és egri szőlők földjéről mondottak nem helytállóak. Az előbbi azt is felrója: más művekre tett kritikai észrevételeit a szerző nem támasztja alá érvekkel. E székfoglalás után Berde többet nem szerepel az akadémiában. Az évenként megjelenő M.T. Akadémiai Almanachban csak nagyon hiányos adatait közlik.

Reformkori könyvkiadásunkban Berde egy másik művel is beírta a nevét. Az első erdélyi vegytankönyvet ő fordította. Az 1848. március 14-i Erdélyi Híradó és a március 16-i Természetbarát jelzi, hogy a mű első füzetje megjelent, a II–IV. füzet júniusig kijön a nyomdából. A *chemia iskolája*. Magány és iskolai használatra. Írta Dr. Stöckhardt. Fordította Berde Áron chemia r. tanára. 160 a szövegbe nyomott ábrával (Kolozsvárt, 1849)³⁰ — nem tekinthető egyszerű fordításnak. Abban az időben jóval nagyobb jelentősége volt. Az első magyar vegytankönyvet Kovács Mihály pesti orvos írta *Chemia vagy természettudomány* címmel Friedrich Albrecht Gren hallei professzor műve alapján. A négy kötet 1807–1808-ban jelent meg, s csak a szervetlen kémiát tartalmazza. Minden kötet végén „különös szövegről való jegyzék” segít a kifejezések megértésében. A második magyar vegytankönyv szerzője Nendtvich Károly, az első mai értelemben vett tudós kémikusunk: *Az életművelő műipari vegytan alapismeretei* (Pesten, 1845). Mint írja, Bugáttal és Irinyivel 1841-ben megegyezett a műszavak használatában, néhol, ha kellett, gyártott is szakkifejezéseket. Ekkor még Nendtvich a nyelvészeti purizmus híve, nem fogadja el a nemzetközi műszavakat. A gyufa feltalálójá, Irinyi János is tervbe veszi egy *A vegytan elemei* című könyv kiadását, de csak egyetlen füzet jelenik meg belőle (Nagyvárad, é.n. — 1847). Úgyhogy Berde munkáját a harmadik magyar vegytankönyvnek tekinthetjük. A következő, teljes, szerves és szervetlen kémiát felölelő tankönyvet Henri Victor Regnault nyomán szintén Nendtvich készíti el *A vegytan elemei* (Pest, 1854) címmel.

Berde fordítása a maga módján alkotó munka volt, neki is meg kellett küzdenie a szakterminológiával. Nem annyira purista, mint Nendtvich, a magyar kifejezések mellé rendszerint zárójelbe teszi a nemzetközi műszót. Alapmunkáját Julius Adolf Stöckhardt akadémiai tanár írta, eredeti címe: *Die Schule der Chemie* (Braunschweig, 1846). Sikerére jellemző, hogy 22. kiadása 1920-ban jelent meg. Ennek első, szervetlen részét ültette át magyarra Berde 408 paragrafusban, 293 lap tejjelemben.

A Szilágyi Ferenc szerkesztette Múlt és Jelen című kolozsvári hírlap 1848. március 10-i számában ezt olvashatjuk: „Azon időben, midőn a természeti tudományok haladása

²⁸ Vö. a Kolozsvári Közlöny 1858. dec. 26. (103.) és dec. 30. (104.) számával.

²⁹ Magyar Akadémiai Értesítő. A matematikai és természettudományi osztályok közlönye. I. (1860) II. szám 45–64. (Szabó József és Kovács Gyula hozzászólásai: 65–67.) Tartalmát röviden ismerteti az *Akadémiai nekrológ*.

³⁰ Tilts János tulajdona. Nyomatott a Ref. főiskola nyomdájában. 293 l. Bizonyára üzleti megfontolásból nyomattak 1849-es évszámot az 1848 tavaszán-nyarán megjelent kötetre.

és befolyása a társasági mint politikai világra nézve oly szembetűnő, egy ilyen munkának hasznos és szükséges voltát emlegetni szükségfeletti, de nem mellőzhetjük el figyelmeztetni olvasóinkat arra, hogy e munkának igen csinos és díszes külalakja mindenek figyelmét méltán magára vonhatja...” Brassai Samu a Vasárnapi Újság hasábjain³¹ arra is utal, hogy a kötet módszere kitűnő, mert indukció útján oktat, ezt a módszert használja „a legünnepelebb vegyészprofesszor, Mitscherlich is”. Az egyik legjelentősebb kolozsvári tudományos kiadványnak tartja. „Berde tanár úr fordítása, mennyire az első füzetből látjuk, értelmes, könnyen folyó és idegen fordulatok nem igen szeplőzik. De annál inkább fel fognak tűnni minden ároni puristáink előtt az idegen műszavak, melyekkel fordítónk az oly nagy tűzzel s gonddal építgetett kártyaépületeket feldönteni fenyegeti. Hogy a dologból láрма lesz, nem csak gyanítjuk, hanem óhajtjuk is. Vitatással jön napfényre az igazság...”

A mű további visszhangja elmaradt. A kibontakozó szabadságharc eseményei kerültek előtérbe. A kötet azonban szinte valamennyi erdélyi iskolában kézikönyv, tankönyv lett. 1863-ban Berde elkészítette második, átdolgozott kiadását³², mely két részből áll: Szervetlen vegytan (229 l. 319 paragrafus) és Szerves anyagok vegytana (111 l. — 178 paragrafus). Ez 1870 körül maradt használatban iskoláinkban.

Boldogtalan családi élete

A tekintélyes kollégiumi professzor 1847 júliusában alapított családot: az előkelő birtokos családból származó botházi Szarvadi Karolínát vette feleségül.³³ A botházi Szarvadi családnak és női ágú őseinek közel nyolcszáz évre visszamenőleg a Kolozsvártól 11 kilométerre fekvő Szucságon voltak birtokaik. A Szarvadi család az 1700-as évek elején házasodott be az ősi birtokkal rendelkező Fileki családba. Szarvadi János és Fileki Krisztina Elek fia (†1844) Kolozs megye táblabírája, az 1837-es országgyűlésen regalista volt. Újnémetsi Balogh Júliával (†1883) kötött házasságából született 1824 körül a református vallásúra keresztelt Szarvadi Karolina. A lány szép birtokot és házat kapott hozományul, s Berde Áron még hozzávásárolt birtokrészeket. Szucság vidéke a gabonatermesztés mellett gyümölcsstermesztéséért számon tartott. Különösen az alma, körte és cseresznye kedveli az itteni éghajlatot, úgyhogy Berde rövid idő alatt kitanulta a pomológiai. Amikor csak lehetett, a Berde család kiköltözött Szucságba, gazdálkodtak. A szünidőket mindig itt töltötték.

Berde Áron annyira megszerette a helyet, hogy a múltjára vonatkozó adatokat is gyűjteni kezdte. Ezek felhasználásával majd fia állítja össze a falu történetét 1914-ben.³⁴ Berde viszi keresztül a falu tagosítását 1862-ben, s ugyancsak ő járja ki az állami iskola megnyitását 1881-ben. Az ő közvetítésével 1870-ben, mikor Kolozsvár első köjárdáit építik, arra szucsági terméskövet használnak fel.

A házasság előtti időkben Berde a Belső Magyar utca—Tivoli utca sarkán (ma Bolyai utca 12. sz.) levő unitárius tanári házban lakott. Innen 1846 táján kiköltözött a Grün-

³¹ *Új könyvek.* Vasárnapi Újság 1848. márc. 12. (720. sz.) 173—175.

³² *A vegytan iskolája.* Dr. Stöckhardt után dolgozta Berde Áron, természettudományok tanára és a Magyar Tud. Akadémia I. tagja. Második átdolgozott kiadás. Kolozsvár 1863. A Korunk című helyi lap 1863. szept. 13-i (108. sz.) száma ezt írja róla: „Alaposságán kívül ajánlja még e könyvet az a jó tulajdona, melyet a legtöbb magyar tankönyvben sajnosan nélkülözünk, hogy könnyen érthető, tiszta magyaros nyelvezete van.”

³³ Az adat forrása a 11. jegyzetben említett *Kolozsvár — Tanácsok nyilvánartató kötet.*

³⁴ Berde Béla: *A Kolozs megyei Szucság község története.* Budapest 1914. Itt található a családtörténeti adatok is.

házba, mely pont a később megnyitott Berde Mózsa (ma F. Joliot-Curie) utca helyén állott. Az 1850-es évek elején, talán Aranyosrákosi Székely Sándor püspök 1852-ben bekövetkezett halálát követően kapta meg annak lakását a Pákei-házban, mely 1819 óta az egyházé volt, s 1856-ban emeletet is húztattak rá. (A ház az Unitárius Kollégium régi épülete mellett, a mai Sora-ház keleti része helyén állott.) Berdék 1872 májusában vásárolták meg a nyugat felé eső második szomszéd házat (a mai Sora-épület nyugati vége helyén), a Belső Magyar utca 6. számot, közismert nevén a szemeriai Joó-házat. A híres ötvös család utolsó sarja, Gyergyai Lászlóné Joó Eszter adta el, az unitárius egyház is tárgyalta megvásárlásáról. Berdék 1877-ben átépítették a házat, 1882-ben pedig elköltöztek innen a Külmonostor utca 16. szám alá. Az épületet végül 1891 májusában eladták az Unitárius Vallásközösségnek.³⁵

Berdék házasságából két fiúgyermek született: Jenő (1852) és Béla (1857). Mindketten az Unitárius Kollégium diákjai lettek, majd az 1872-ben megnyílt egyetem jogázhallgatói. Mindkettőjük keresztaja Berde Mózsa volt.

Berde Mózsa, a szép emlékü alapítványtevő, nemhogy támogatta volna unokatestvére családját, hanem igen megzavarta annak belső életét. Mikor ugyanis 1856. május 18-án kiszabadult josefstadi fogságából, Kolozsvárra jött, s itt Berde Áronék befogadták családjukba. Évekig náluk lakott és kosztolt. Lina asszony pedig beleszeretett. A Berde Mózsa-hagyaték a fiatalasszony több szerelmes levelét megőrizte³⁶, a legutolsóból, az 1866. január 28-i szakító levélből idézünk pár sort:

„Kérlek, tekints a múltba, de ne állj meg sehol annak folyama alatt, én csak a kezdetére emlékeztetlek: nem kellett volna-e, nem lett volna-e kötelességed futnod s távoznod abban a legelső percben, amelyben legkisebb irántadi érzésemet észrevetted, igen, futnod kellett volna, mégpedig anélkül, hogy ezt velem tudattad volna, de te maradtál; most, miután úgy esmerlek, azt is meg tudnám magyarázni, hogy miért maradtál, de evvel most hallgatok, elég annyit mondanom, hogy te kárát semmi esetre nem mondhatod, minden csak rám és ránk esett, így kiáltja ezt Áron is előmbbe, ha azt kérdem, hogy miért nincs, mikor mennyink lehetne; azt feleli, hogy csak én hallgassak, én, aki mindennek oka vagyok; ő az akkori időben nem hogy valami okosat tehetett volna, hanem futnia kellett saját maga házáatól, mint egy eszeveszett őrült bolondnak, kinek sehol nem volt maradása és nyugta, sőt azt bámulja, hogy eszt nem vesztette, s amíg a gazda futott ész nélkül, te nyugodtan maradtál lakunkban. És az az ember, aki éretted betegséget és görcsöket állott ki, soha irányodban gyöngédten [nem volt], s bármit érzett is ellened, ezt veled soha nem érezte. Oh, mint fáj szívem, hogy tudom, hogy neked nincs szíved, hogy érezni tudnád, az embernek mivel tartozol; van-e a földnek annyi kincse, mellyel e tartozást lefizethesse, de én ezt neked, jól tudom, hiába beszélem, mert hiszen te az életben semmi más kötelességet nem ömersz, mint csak pénzeid halmozó gyülevessét. És én ez emberért áldoztam fel házam nyugalmát, házam jóllétét, s a világ nézete szerint becsületemet...”

Ilyen körülmények között talán érthető, hogy Berde Áron, amikor csak tehetett, Szucságra menekült. Felhagyott a tudományos munkával is, az 1860-as évektől legfeljebb néhány cikket közölt.

A családi életet utóbb idősebbik fiuk, Jenő tüdőgümőkóros megbetegedése árnyékolta be: hároméves diákoskodás után az egyetemet is abba kellett hagynia, s hosszas

³⁵ Vö. Gaal György: *Iskolánk utcasora 130 évvel ezelőtt*. Fialal Szívvel 21. sz. (1989/90) 73–82.

³⁶ Berde Mózsa iratai. VII. csomag. Az Unitárius Püspökség levéltárában.

szenvédést követően 27 éves korában, 1879. december 1-én elhunyt. Ferencz József unitárius püspök temette.³⁷ A másik fiú, Béla akkor már Kolozs megyei főispáni titkár volt.

Itt teszünk említést Berde Áron egy meglepő kísérletéről: 1852 decemberében magániskolát nyitott. Hogy a kollégiumi tanári munka, a Hetilap szerkesztése és a szűcsági gazdálkodás mellett mi készítette erre, hogyan futotta idejéből, szinte érthetetlen. A Hetilap 1852. december 4-i száma, majd kétoldalas mellékleten a 18-i szám is közli a „Felsőbb helyen engedélyezett magán Fi-tanító és -nevelő Intézetem iránt”-i, december 1-éről keltezett tájékoztatást. Nyolc évet betöltött fiúgyermekeket vesz fel, azokat sem nem humán, sem nem kifejezetten reál irányban képezve az egyetemi oktatásra készíti elő: „Törekvésem célja ez intézetben oda művelni növendékeimet, hogy intézetemből kiléptekkor alkalmasak legyenek bármely irányú magasabb tudományos egyetemi tanulás megkezdésére és sikeres folytatására, és hogy bírjanak oly készultséggel és annyi ismerettel, mennyire korunkban társadalmi viszonyaink szerint minden művelt férfinak szüksége van.” Az első tanévben 25 körül mozgott a diákok száma. A Hetilap 1853. július 9-i száma a kolozsvári tanintézetek félévi vizsgáiról írva beszámol Berde magániskolájáról is: „ezen magánintézet [...] oly szép jeleit adta a közelebbi közvizsgálat alkalmával az életrealitásnak, hogy csak örülni lehet egy ily intézet létezésén, melyben minden tantárgy egy-egy szakférfiú kezében lévén letéve, ki egyszersmind gyakorlott nevelő, a tanítási módor annyira könnyíti az értelmes tanulást, hogy még a kevésbé talentos gyermekek is igen szép tanulási sikert mutattak fel.” Hogy meddig működött ez a magániskola, arra semmilyen adatot sem találtunk. A Hetilap további évfolyamai se nem hirdetik, se nem említik.

A lapalapító és szerkesztő

Berde Áron néhány évi tanári munka után felismerte, hogy az iskolai órákon, ismeretterjesztő előadásokon nagyon kevés emberhez jut el a természettudományos műveltség. Még az iskolázottaknak is hiányoznak az alapismeretei. Ebből kiindulva egy népszerű folyóirat megjelentetésére határozta el magát. Tervéhez szövetségesre talált a Református Kollégium 1845-ben kinevezett természet-, vegy- és számtantanárában, Takács Jánosban. Közös erőfeszítésükkel indult meg 1846 júliusában a *Természetbarát. Természettudományos folyóirat*. Hetente egyszer, csütörtökön jelent meg. Mindkét tanár szerkesztőként jegyzi, a Királyi Lyceum nyomdájában kivitelezik. Első évfolyama 1846. július 2.—december 31. között az 1—27., II. évfolyama 1847. január 7.—július 1. között a 28—53. (I. félév), július 8.—december 30-ig 54—79. (II. félév); III. évfolyama 1848. január 1.—július 29. között az 1—26. számot tartalmazza. Összesen tehát 105, egyenként nyolcoldalas száma jelent meg. A megváltozott című *Ipar- és Természetbarát* (Új folyam) keretében 1848. július 2. és november 9. között 38 négyoldalas szám lát nyomdafestéket hetenként kétszeri megjelenéssel. Az utolsó öt számot a Református Kollégium nyomdája hozza ki. A folyóirat végig kis ívű negyedréti alakú.

A szerkesztőtárs 1847. szeptember 23-ig (65. szám) szerepel az impresszumban. Akkor ez a nyilatkozat olvasható: „Többnemű elfoglaltságom miatt a Természetbarát szerkesztésével járó bajokban eddig is keveset, ezután pedig még annyira sem osztozhatván, tisztelettel jelentem e lap t. c. olvasóinak, hogy én tovább annak

³⁷ Keresztény Magvető 1879. 423. és gyászjelentése az Unitárius Püspökség levéltárában.

szerkesztésében részt nem veendek. Azonban ezen irodalmunkban még eddig egyedül álló, nemzetélet fejlődésünk korszakában, ha nem is illőleg pártolt, de felette szükséges folyóirat életére becses olvasói és szerkesztői barátom engedelmével, mint dolgozótárs csekély tehetségemből kitelőleg munkálni mindig örömmnek tartandom. Kolozsvár, 1847. szeptember 18. Takács János.” Berde rögtön leszögezi: „Akaratom most is oly erős, oly rendületlen, mint volt kezdetben, s ha parányi tehetségeim el nem hagynak, lapom tőlem függő ügyét én sem akarom elhagyni.” Egyben jelzi, hogy szerkesztői munkájában Nagy Péter református pap, a természettudományok helyettes tanára és Gáspár János fogja ezután segíteni. Figyelembe véve, hogy egyetlen nagyobb cikkel sem szerepelt Takács a lapban, s maga is jelzi, alig segíthetett Berdének, a Természetbarát szerkesztését teljes egészében Berde művének tekinthetjük.

E hetilap úttörő szerepet tölt be a magyar sajtótörténetben. Összmagyar viszonylatban a rövid életű pesti Természet (1838. április—szeptember) után a második, Erdélyben az első természettudományos periodika. Az első azon célkitűzésében is, hogy magyar nyelven a tudománynépszerűsítésre vállalkozik. Kolozsvár sajtótörténetében a 11. hely illeti meg. A város következő természettudományos periodikája az 1874-ben induló Orvos-Természettudományi Értesítő.

A lap első számában hosszú, aláírás nélküli Előszó a célkitűzésekről szól, a tudományterjesztés nehézségeit vázolja, a nagyközönség hiányos előképzettségére utal, majd így foglalja össze a lényegét: „lapunk nem unaloműzésre, hanem hasznos ösméretetek terjesztésére s a természet jelenségei iránti okszeres figyelembresztésre szánvák, cikkjeink egyébaránt a lehetőleg népszerűek leendének.”

Az első számok jó részét Berde írta tele. Három-négy cikk kitett egy számot. Többnyire B., Laborfalvi Vince, L. V. aláírással vagy név nélkül közli kis tanulmányait, melyek nagy része a meteorológia, vegytan, természetrajz, mezőgazdaság témakörébe illeszkedik. Rendre kapcsolódnak be a természettudomány iránt érdeklődő tanárok, nevelők, lelkészek: Mentovich Ferenc, Brassai Samu, Gáspár János, Szokodi István (veszprémi tanító), Koronka József, Keserű Mózes (gyulafehérvári csillagász-kanonok), Jánosy Ferenc, Vida Károly, Baló Benjámin (brádi lelkész), Ábrahám Bogdán (kolozsvári sebész-tanár), Lugossy József (Debrecen), Vajkay Károly (ügyvéd), Katona Dienes (piarista tanár), ifj. Szász Károly, Hankó János (bányamérnök) — hogy csak a legismertebb neveket emeljük ki. Számos szignót, álnevet nem is tudunk azonosítani.

Az első félévet záró tartalomjegyzék a következő rovatokat tünteti fel: Természet- és vegytan — 11 írás, Légtüneménytan (Meteorológia) — 12 írás, Földtan és földisme — 7 írás, Világtan (Cosmologia, Astronomia) — 3 cikk, Természetrajz: állattan — 5 cikk, növénytan — 8 cikk, Gazdasági füzér — 10 cikk, Ipar- és műtan (Industria, Technologia) — 6 cikk, Természettudományi egyletek — 9 híradás, beszámoló, Vegyes közlemények — 14 híradás. Az utóbbi két rovat érdekes a lap életére nézve. Megtudjuk már a 2. számból, hogy a Királyi Magyar Természettudományi Társulat közgyűlése „szerény lapunkat közlönyévé” választotta. A társulat munkálatairól gyakran olvashatunk beszámolókat. A magyar orvosok és természetvizsgálók évi nagygyűléseiről is rendszeres tudósításokat kapunk. Ezeken évről évre részt vesz Brassai. Tanárbeiktatások, természettudósok halála, felfedezések, természeti csodák, katasztrófák, kísérletek képezik e rovatok tárgyát. Néhány ekkoriban világhíressé vált felfedezés több cikkben tükröződik. A lópatut felfedezése után nem sokkal Berde Nagy Péterrel második kísérletre azt Kolozsvárt is

előállítja.³⁸ Az éter felfedezése forradalmasítja a sebészetet. Rövidesen Kolozsváron narkózisban végzett műtétről olvashatunk. Azután a kloroform alkalmazása jelenti a szenzációt.³⁹ Számos tévhit, babona helyesbítését, leleplezését, természettudományos magyarázatát közlik.

A lap profiljával kapcsolatban az 1847. évi első számban érdekes „Nyílt levél és üdvözlét”-et olvashatunk a nagyenyedi Szász Károly tollából. „Igenis, a Természetbarát Európa s az egész világ hasontárgyú folyóiratainak legnépszerűbbike, melynek talán egyes sora fölött éjet virrasztottak szerkesztői, csakhogy az a legkevesebb előismeretet feltételezőleg legyen fogalmazva” — kezdi sorait, majd rámutat, hogy mégis akadnak olyanok, akik cikkeiket érthetetlennek vélik. Innen fakad tanácsa: „lapjaitokat koronként nyissátok meg oly rövid, s mégis teljesen kimerítő, oly tudományosság és érdekesség középútján járó, nem szakemberekre, hanem értelmes és alapos kedvelőkre számított cikkeknél, melyekben rendre-rendre minden a természeti tudományok körét alkotó, s tehát saját lapotok tartalmát értelmesítő ismeretek tiszta fogalmazással eléadva legyenek.” Szász tanácsát a szerkesztők elfogadják, és ilyen jellegű cikkeiket várják. Berde így sóhajt fel: „A természet országa is olyan, mint éppen földünk országai, vannak vidékek, melyekbe bétutazni gyönyörűséges volna ugyan, de a körülmények, a netalán hiányzó útleveél — nem engedik. Nálunk, hol a leggazdagabb nyomóintézet sem bír fametszőt, hol a rajzok méregdrágába kerülnek, abból, mit tenni akartunk, egyelőre nem kevésnek el kellett maradnia.”⁴⁰

Vajkay Károly *Természetről és nevelés* című cikkére reflektálva a szerkesztők leszögezik: „amit minden önmagasztalás vétké nélkül állíthatunk, miképp minden előttünk ismeretes hasonnemű lapok közt a Természetbarát legnépszerűbb.”⁴¹ Egy meg nem nevezett levélíró sorai kapcsán meg B[erde] a gyakorlat és tudomány szoros kapcsolatáról nyilatkozik: „...a valódi tudomány az életet nemcsak mintázza, de mintái szerint építi is, és mindig szépíteni törekszik; hogy az eszmék jótékony hatásai kifolynak az életre, s az élet tengeréből áldásos vízcseppek hullanak az eszmék országára, a kölcsönös egymásra hatás által egymást építendő és erősítendő.”⁴² A szerkesztő 1848 tavaszán kerül nehéz helyzetbe, amikor az általános lelkesedés közepette tőle is elvárják az állásfoglalást. Az április 13-i számban végül vezércikket közöl *Felvilágosításul* címmel, s ebben utal arra, hogy a természettudományok a haladást szolgálják. „Szoros értelemben vett politikai eseményeknek a Természetbarát hasábjain azért nem adunk helyet, mert e mezőn oly sokan fáradoznak, hogy a napszámosok táborát szaporítani nem szükség. Különben is mi lenne azon épületből, melynek minden ember csak a falait akarná összerakni, az építésre szükséges anyagokat hordani pedig senki sem, mi történne, ha az ember csak őrlene, gabonát pedig senki sem termesztené.”

Berdének azonban nem sikerül távol tartania a politikát. Meg is állapítja: „A tudomány, a természet műzsjának, úgy látszik, darab időre tán el kell hallgatnia.”⁴³ A következő számban *Üdv székely rokonainknak* című, az unióra biztató fél számot kitevő

³⁸ Természetbarát 1846. okt. 29. (18. sz.)

³⁹ Az éterről: uo. 1847. febr. 11. (33. sz.), febr. 25. (35. sz.), márc. 4. (36. sz.), márc. 11. (37. sz.), márc. 25. (39. sz.), ápr. 1. (40. sz.); a kloroformról: uo. 1847. dec. 16. (77. sz.), dec. 23. (78. sz.)

⁴⁰ Uo. 1847. jan. 7. (28. sz.)

⁴¹ Uo. 1847. máj. 20. (47. sz.)

⁴² B[erde Áron]: *Pecsestelelten levél egy magát gyakorlat emberének tartó barátomhoz*. Uo. 1847. szept. 23. (65. sz.)

⁴³ Uo. 1848. máj. 4. (18. sz.)

cikkét⁴⁴ ily vallomással kezdi: „Én eddig elé a nagy természet örök igazságainak keresésével, bámulásával foglalkoztam nagyobbára, itt kerestem és találtam azon lélektápláló gyönyört, melyet az emberek közt fel nem lelhetni, de e mellett mindig leltem legfőbb óhajtásai közé tartozott: szabadnak látni szép magyar hazánkat, szabadoknak és boldogoknak hű gyermekeit.” Rendre elfogynak a munkatársak, Berde az utolsó számokat egyedül írja. Mindenkit a forradalom köt le.

Hogy lapját mégis valahogy fenntartsa, Berde szövetkezik Brassával, s a második félévtől ennek Vasárnapi Újságához kapcsolja közlönyét, címét pedig a gyakorlatiasabb Ipar- és Természetbarát-ra változtatja. A két szerkesztő leszögezi: „Azon leszünk, hogy eredeti közleményeinken kívül azok, akiknek sok más lapot járni módjuk nincs, az ezekben foglalt érdekes és fontos dolgokról, főképp magyar lapokból röviden értesüljenek. Mivelten és értelmesen, világosan és tartalmasan: ezek lesznek előadási modorunk vezérelvei.”⁴⁵

Az új folyam cikkeinek túlnyomó többségét Berde írja. A hosszabb, tanulmányzerű írások helyett sok apró cikket, hasznos tanácsot, érdekességet közöl. A kémia-fizika teréről áttolódik a hangsúly a mezőgazdaság, természetrajz, ipar, közgazdaság terére. Piaci árjegyzékek, hasznos gazdasági tanácsok váltakoznak miniszteri rendeletekkel. Érdekes színfolt Gábor János vízaknai katolikus pap bibliai idézetekkel alátámasztott nyílt levele⁴⁶ a papi nőtlenség ellen vagy Jakab Józsi unitárius teológus folytatásokban közölt skóciai útleírása⁴⁷. Laborfalvi [Berde] kiszámítja, hogy a románok összlétszáma nem 8 millió, ahogyan hirdetik, hanem körülbelül 3 800 000. „A nemzetiség igényeiérti küzdelem egyik hatalmas fegyvere az illető nemzet száma lévén, igen természetes, hogy a küzdő vezérek erejüket számba veendő, széttekintenek a népek során, utána látandók, hány egyént csatol hozzájuk a nemzetiség erős kötele, hány tagot számlál az a család, melynek egyetemét nemzetnek nevezik. Ezen utat követték a román nemzetnek eddigi vezérei is, azon lényeges különbséggel, hogy ők ahelyett, hogy a statisztika hiteles adatai után indultak volna, csak önkényes számot vettek fel, a román ajkúak számát minden alapos összeszámlálás nélkül 8, mond nyolc millióra tévén.”⁴⁸ Ez a számtárgatás éppúgy a politikai-napi eseményekhez kötődik, mint a lőporgyártásról és a koleráról szóló vagy a kolozsvári kórház ügyét támogató cikkek.

Brassai 1848 novemberében, mikor Karl Urban alezredes bevonul Kolozsvárra, sietve elmenekül, a Vasárnapi Újság ezzel megszűnik, s Berde lapjának sorsát is megpecsételi.

*

Berde második lapalapítása az önkényuralom korára esik. Azokra az évekre, amikor a nemzeti gyász kezd oldódni, amikor a magyarság kezdi sorait rendezni, hogy az új keretek megszabta lehetőségek közt is valahogy vegetáljon. Ez már a második forradalom utáni lapalapítási kísérlet. Az első, a Kolozsvári Lapé Makoldy Sámuel nevéhez fűződik. Ez 1849 novemberétől 1852 júniusáig jelent meg, hetente kétszer, 1850 januárjától háromszor. Minthogy politikai jellege volt, kényszerítették a hivatalos hírek, közlemények, rendeletek, hadi törvényszéki ítéletek közlésére, sőt a lap nagyobb részét ezek tették ki,

⁴⁴ Uo. 1848. máj. 11. (19. sz.)

⁴⁵ Uo. 1848. jún. 1. (22. sz.)

⁴⁶ Ipar- és Természetbarát 1848. aug. 31. (18. sz.)

⁴⁷ Uo. 1848. szept. 3.—szept. 17. (19—23. sz.)

⁴⁸ Figyelemre méltó tévedések. Uo. 1848. aug. 24. (16. sz.)

amivel inkább elriasztotta, mint vonzotta olvasóit. Megszűnte után egy negyed évig nem volt magyar lapja Erdélynek.

Berde Áron a Természetbarát szerkesztésével szerzett tapasztalata alapján, bizonyára a kolozsvári értelmiség biztatására folyamodott lapalapítási engedélyért. A hatóságok előtt elfogadható személynek számított, aki nem kompromittálta magát a forradalom idején. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy eredetileg politikamentes lapra kért engedélyt, vagy csak ilyenre kaphatott. 1852. október 2-án jelent meg a *Hetilap* (Gazdászati, műipari és kereskedelmi folyóirat) első száma másfél íven, 12 oldalon, a Római Katolikus Lyceum nyomdája kivitelezésében. December 25-ig megjelent 13 szám. 1853. június 1-től áttérnek a heti kétszeri megjelenésre, úgyhogy ebben az évben december 31-ig 84 számot hoznak ki. Júliustól az eddigi kis formátumról átváltanak a háromhasábosan tördelt ívrét alakra. 1854 folyamán 104 számot, 1855-ben március 21-ig (a megszűnésig) 26 számot jelentetnek meg. Tehát a lap két és fél éves fennállása alatt 227 számot hozott ki. Mindvégig az impresszumban ez áll: A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara befolyása mellett szerkeszté Berde Áron. Ez a megjelölés kétélű fegyver volt: a Kereskedelmi és Iparkamarát Kolozsváron 1851. január 11-én alapították meg Dietrich Sámuel elnökletével bécsi utasításra. Mint pártoló intézmény, valamelyes védeettséget biztosíthatott Berdének a hatóságokkal szemben. Ugyanakkor az 50-es években a Kamara a nagyközönség előtt — mint minden hatalmi kezdeményezés — népszerűtlen volt, s ez részben rávetült lapjára is.

Berde az első számot a *Tájékozuk magunkat* című bevezető cikkel indítja. Nem lelkesít, nem ígérget, csak a tényekkel való szembenézést, a munka újrakezdését szorgalmazza: „Miként tegnapi magunkat, úgy nem lehet visszavarázsolni a nemzet már leélt napjait. A múlt régi alakjában többé meg nem látogat. A múlt eltűnt, a jövő, egyedül a jövő miénk. [...] Tudjuk mi jól, hogy az ipar és kereskedelem hitelt óhajt, tudjuk miképp a földbirtokos kárpótlás és tagosítás nélkül koldusbottól remeg... ismerjük hazánk aggodalmait. [...] Ha nem segíthetünk a gyökereken, legalább gondolkozzunk, hogy a koldusbot meg ne lepjen. Mi megnyitjuk e lapot. Felhívunk mindent, mint tengeri vész után a hátramaradtak egymást... Tűzzük ki a nemzetiség s anyagi haladás zászlóját. Csoportozzunk, beszéljünk, kezdjük.” A decemberi előfizetési felhívás leszögezi: „Lapunk köre egy politikai lapé után mindjárt a legtágasabb lapirodalmi kör.” Reméli, hogy „Erdély fél milliónál több magyarja, mely a forradalom előtt három-négy lapot megbíra”, legalább ezt az egy lapot képes lesz éltetni.⁴⁹

A témakör kulturális irányú kiszélesítése csak 1853 márciusában történik meg, amikor új alcímet is adnak a lapnak: *Hetilap az ipar-világ, tudomány, művészet s szépirodalom köréből* (a március 12-i 11. számtól). Az 1853 július végi előfizetési felhívás azzal büszkélkedik, hogy a politikai viharok közepette is sikerült a lapot fenntartani, sőt a legtöbb erdélyi író munkatársa lett. „Előfizetőink lajstroma Erdély intelligenciájának koszorúja volt.”⁵⁰ Az 1854-es évfolyam végén már kevésbé optimista a hangvétel: „Lapunkat folytatjuk! Erdély egyetlen magyar lapja a jövő év csillagzata alatt is megkezdi pályafutását, s be is fogja végezni, ha politikai lappá nem alakulhat, mely iránt folyamodásunkat megtettük.”⁵¹ Kristóf György szerint⁵² a lap beszüntetését épp a politikai

⁴⁹ *Hetilap* 1852. dec. 4. (10. sz.)

⁵⁰ *Lapunk ügyében*. Uo. 1853. jún. 29. (31. sz.)

⁵¹ *Előfizetési felhívás*. Uo. 1854. dec. 6. (97. sz.)

⁵² Kristóf György: *Az erdélyi időszaki sajtó az abszolutizmus korában*. Különlenyomat az Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. VI. évf. 1–2. számából 8–9.

jelleg hiánya vonta maga után. A közönséget ugyanis leginkább ez a téma érdekelte, s így Berde a kevésbé szigorúan cenzúrázott fővárosi politikai lapokkal nem tudott versenyezni.

A Hetilap első számai meglehetősen hasonlítanak az Ipar- és Természetbaráthoz, sőt néhány cikk is azonos. Berde írta őket, hogy megtöltse az oldalakat. Sok az álnév, betűjegy — bizonyára kompromittált neveket nem volt tanácsos kinyomtatni. A vidéki levelezés, a piaci árjegyzék, a hirdetések vallanak a kiépülő kapcsolatokról. Nagy Ferenc református kollégiumi tanár, neves pomológus, Pesty Frigyes történész, a temesvári Iparkamara titkára az első rangosabb munkatársak. Kőváry László pedig állandóan jelen van a hasábkon történeti, statisztikai, színházi, városrendezési cikkekkel, elbeszélésekkel, 1853-tól Dózsa Dániel is rendszeres munkatárs közérdekű, gazdasági, szépirodalmi írásokkal. Ők ketten segítettek legtöbbször Berdének. Rendre felzárkózott mellékük Herepei Károly, Medgyes Lajos, Brúz Lajos [Kenyérvízi], Jakab Elek, Finály Henrik, Ötvös Ágoston (Gyulafehérvárról), Pataki Ferenc (Désről), Kőváry Józsa, Szilágyi Sándor, Gámán Zsigmond. Az utóbbi egy 1854-es felsorolásban a lap segédszerkesztőjeként szerepel.⁵³ Az előbbieken kívül verset közöl Dózsa Lotti, Deáki Fülöp Sámuel, Gyárfás Ferenc, Nagy Lajos, Szász Gerő, Száva Farkas, Tiboldi István, prózát Komáromy Ferenc, Jósika Kálmán. E nevek akkor fogalomszámba mentek. Maga a szerkesztő az 1853-as 20. és 33., 34. számokban gazdasági, a 31. számban tanügyi cikkel szerepel (B., illetve L. szignókkal). Ez utóbbiban a vallásközpontú, human jellegű oktatásról a természettudományos súlypontúra való áttérést szorgalmazza.

A Hetilap mint kordokumentum is egyedülálló e pár évre nézve. Követni lehet, miként indult meg a magyar szellemi-gazdasági élet Erdélyben a forradalom után. 1854 februárjában gróf Mikó Imre itt közölt cikkével készíti elő az Erdélyi Gazdasági Egyesület újjáalakuló gyűlését. Az Iparkamara hírei mellé ezután az EGE hírei is rendszeresen felsorakoznak. 1854 decemberében (98—102. sz.) *A magyar irodalom Erdélyben* címmel kapunk egy hosszú névsorral kísért összefoglalást.

Talán csak akkor értjük meg, miért fáradt bele Berde a szerkesztésbe, ha elolvassuk Ürmössy Lajos sorait: „Szinte hihetetlen, hogy a legártatlanabb dolgokkal tele töltött Hetilapért szerkesztőjét, Berde Áront majd minden héten megidézték a rendőrséghez, hosszas vallatások alá fogták egyes szavakért, avagy egész cikkért, mind hiába védekezett a szerkesztő a cenzúra előzetes megtörténtével, az ily érvek mentségül el nem fogadtattak, s nagyon is megköszönhetette a szerkesztő, ha az egyszerű leszidással megmenekülhetett a komolyabb bajoktól.”⁵⁴

*

A Hetilap megszűnte után egy egész évig Erdélynek nincs egyetlen magyar lapja sem. Az 1856. március 31-én megindított *Kolo'svári Közlöny*⁵⁵ szintén Berde Áron nevéhez fűződik. Keletkezéséről Ürmössy Lajos így ír:

„Még a múlt év [1855] tavaszán Berde Áron és Vida Károly egy-egy lap megindítása érdekében Szebenbe utaztak Schwarzenberg kormányzóval való értekezés végett. De az engedély nem adatott meg. Látva Berde s Vida a nehézségeket, felhagytak a külön való lap tervezkedésével, hanem egy közös lap kiadásában egyeztek meg, mihelyt az engedélyt

⁵³ *A magyar irodalom Erdélyben*. 1854. dec. 13. (99. sz.)

⁵⁴ Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. 1849. júl. 19.—1866. ápr. 17. Temesvár 1894. I. 136.

⁵⁵ A címlécben végig az 1—27. számban a régies Kolo'svári Közlöny szerepel, míg a hirdetésekben, laptestben a kolozsvári alakot használják.

kinyerhetik. Ez ügyben való fáradozásait végre siker koronázta, amennyiben március elején értesítették, hogy egy politikai lap kiadására az engedély megadatik, mely engedmény kieszközlésében nagy tényezők voltak Mikó Imre és Jósika Samu báró.

A Bach-kormány népszerűségét mi sem jellemzi jobban, mint Jósika Samunak azon nyilatkozata, mit a Kolozsvári Közlöny érdekében tartott összejövetel alkalmával mondott, midőn a lap kiadása megengedett, hogy: »a kormány mellett egy szót se írjon a lap, bármily hasznos intézkedést is tenne olykor; de viszont ellene se, mert könnyen a lap felfüggesztésével fog végződni a dolog«.⁵⁶

A hetente kétszer az Erdélyi Múzeum című melléklettel megjelenő lapot Vida Károly felelős szerkesztőként, Berde tulajdonos kiadóként jegyzi. Előállítója a Római Katolikus Lyceum nyomda. Az Előfizetési felhívás jelzi, hogy az Erdélyben körülbelül 1100 négyzetmérföldön 600 helységben élő körülbelül 600 000 magyar igényeit tartják szem előtt. „Kell-e mondanunk, hogy annyi jeles talentom, mely korábban szétszórva hallgatag magányba rejtőzködött, csak kellő alkalom- és térre vár, melyen nyilatkoznia s érvényre vergődni lehessen, hogy egy szellemi gyűhely, melyen egymással találkozassunk, s érzelmeinket úgy, mint gondolatainkat egymással kicserélhessük, kiáltó szükségünké vált; hogy egy erdélyi magyar lap az itt létező magyar egyesületnek közlönye és fenntartó lelke, újaknak eszköze és ösztöne leend, hogy az végre magában a legáltalánosabb egyesülés minden jónak és szépnek előmozdítására!”

A Vida szerkesztette lapban alig találunk néhány tartalmasabb cikket, csak apróbb politikai, közéleti híradások töltik ki. Bizonyára az Erdélyi Múzeum hozta a közérdeklődésre számot tartó tárcákat. Ennek ma már egyetlen példánya sem lelhető fel Kolozsváron.⁵⁷ Jellemzését Kristóf György adja. Legfőbb érdemének tartja, „hogy itt közölte (1—2. sz.) gróf Mikó az Erdélyi Múzeum megalkotására vonatkozó ama nagy jelentőségű cikkét, amelyben klasszikus tömörséggel összefoglalta a kérdés történetét, kijelölte a további teendőket, s egyúttal a nyilvánosság előtt is bejelentette fejedelmi adományát”⁵⁸. A főlap 4. számában *A Múzeum és gróf Mikó adománya* címmel Berde Áron reagál a nagyszerű ajánlatra: „... hiányzott eddigelé oly intézet, amely a nemzeti élet fejlődését ápolja, amely a haza szellemi erőit, mint az üveglencse a világosságot, egy pontra egyesítse, amely a nemzet múltjának védője, jelenének iránytűje, jövőjének záloga legyen. E szükség át lőn látva, s aki átlátta, a Gondviselés oly kegyeltje, hogy fejében messzelátó ésszel, szívében lángoló nemzetszeretettel és jóindulattal, kezében vagyonnal, anyagi erővel, nemzete előtt közszeretettel, a felség és m[agas]s kormányja előtt tekintéllyel bír a nagyszerű cél életbeléptetésére.” A 6. szám hírt ad arról a felvonulásról, hála-nyilvánításról, amellyel Kolozsvár lakossága megtisztelte az adománytevő főurat; báró Kemény Ferenc beszédét is közlik. A lap foglalkozik még az erdélyi vasút kérdésével, a nemzeti színház ügyével. Vida szerkesztő állandóan polemizál, s Ürmössy Lajos szerint rövidesen Berde és Vida között is nézeteltérések robbantak ki a lapot illetően. Berde a lapindításkor kötött szerződés értelmében nem bocsáthatta el Vidát, így inkább beszüntette

⁵⁶ Ürmössy Lajos: *i.m.* I. 147.

⁵⁷ Erdélyi Múzeum. Kolozsvári Közlöny melléklete 1—13. sz.; a Kolozsvári Magyar Futár melléklete 14—26. sz. 1856. 1—26. sz. 210 l. 4°. (1856 októberétől a Magyar Futár tárcájába olvad be.) Könyvtári jelzete: H 867 — ez található az Erdélyi Múzeum-Egyesület állagából a Központi Egyetemi Könyvtárba került sorozat kartotéklapján. A raktárban a kötet helyén jegyzőkönyv, eszerint ez az unikum-példány is sok más értékes kötéttel együtt „Josif Kovács” egykori önkényeskedő prorektor és államalelnök törvénytelen kikölcsönzései nyomán vészelt el. Kolozsvárt egyetlen más könyvtárban sem lertük fel a lap bár néhány számát.

⁵⁸ Kristóf György: *i.m.* 13.

a lapot.⁵⁹ A június 29-i 27. szám ezen titokzatos értesítést közli: „Miután a Kolozsvári Közlöny jelen viszonyai mellett, amelyeket megváltoztatnom nem lehet, nem állhat fenn, magam és a közönség iránti kötelességemnek tartom, hogy azt ezennel megszüntessem. [...] Berde Áron tanár és kiadó tulajdonos.” Ugyanabban a számban Vida megteszi a válaszlépést: „Miután Berde tanár úrral kötött szerződésem 5. pontja szerint a Kolozsvári Közlöny megszüntével én a Magyar Futárral mint amavval nekem egyszerre engedélyezett lappal léphetek annak helyébe: ezennel van szerencsém tisztelt olvasóimat értesíteni, hogy ezentúl lapjainkat Magyar Futár cím alatt küldendjük szét...” S valóban a következő számok már e címmel jelennek meg, és sikerül a lapot 1859 végéig fenntartani. Vida később maga mellé veszi szerkesztőtársnak Finály Henriket.⁶⁰

Abban az időben nagy dolog volt egy lapindítási engedélyt kijárni, s így a magyarság ügyének számíthatott Berde érvényes engedélyének felhasználása. „Berde a tudomány terén vívott közelismerést ki, a gazdasági ágban tekintély volt, több társadalmi mozgalomban részt vett, úgyhogy neve imponált bármely lap élén, és így még a politikát űző lapban is” — állapítja meg Ürmössy Lajos⁶¹, hozzátéve, hogy Berde nem volt publicistaalkat. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy Berde kereste-e Mikó Imre támogatását, vagy éppen a gróf biztatta lapja újraindítására a tudós tanárt. A *Kolozsvári Közlöny. Politikai, tudományos és szépirodalmi lap* 1856. október 1-én újraindult. Tulajdonosa és felelős szerkesztője Berde Áron. Az Ev. Ref. Főtanoda nyomdájában készült ívrét alakban, heti kétszeri megjelenéssel. Az előfizetési felhívásból kiderül, hogy egy héttagú szerkesztőség támogatja Berdét: Dózsa Dániel, Fekete Mihály, Gyergyai Ferenc, Halmágyi Sándor, Kócsi Károly, Kriza János, Vass József tagokkal. A 21 támogató névsorában szerepel Mikó Imre mellett Gámán Zsigmond, Jakab Elek, Kőváry László, Sámi László, Teleki Domokos.

Az első szám politikai hitvallással felérő vezércikkét maga Mikó Imre jegyzi *Nézeteim e lap feladatáról* címmel. Itt csak a szerkesztésre vonatkozó intelmeiből idézünk: „Ezzel már két magyar lapja van Erdélynek; hitem szerint egymás mellett mindkettő megállhat, ha bebizonyítja, hogy nem magánszenvedélynek, nem önző céloknak, de egyedül a közjónak kíván szolgálni, mi szerkesztőknek és munkatársaknak kötelességükké teszi azt: hogy kormány, vallás, haza és nemzet iránt hódoló tisztelettel, a társnépek és osztályok iránt kellő figyelemmel legyenek, személyes vagy mellékes érdekeknek, meddő és illedék sértő vitáknak helyt ne adjanak, igyekezzenek lapjaikat tudomány, jó ízlés, tiszta nyelvezet, vagyis beltartalom és külsőn által becsessé tenni. Legyenek folyvást erősek a dologban, mindig szelídek és illedelmesek a modorban.”

Épp Mikó és a hangadó erdélyi magyar politikusok támogatásának köszönhetően a Kolozsvári Közlöny Erdély Pesti Naplójává, félhivatalos szócsövévé vált. Ez egyben az első mai értelemben vett hírlapunk. A cenzúra fokozatos enyhülése lehetővé tette, hogy mindennel foglalkozzék, ami a korabeli olvasókat érdekelte. Volt benne politikai-

⁵⁹ Vö. Berde vallomásával: „Miután én és Vida úr külön-külön engedélyt nyertünk lapszerkesztésre, abban állapodtunk meg, hogy a közjó érdekében az erőket egy lap mellé egyesítjük, még pedig a nekem engedélyezett Kolozsvári Közlöny mellé. [...] Elveket állítottunk meg, a lapnak irányadókat, melyek alapján Erdélyben egy lapot erőssé, állandóvá, hatásaiban üdvössé tehetni. A lap megindult. Első száma azon része, mely V[ida] úrtól származott, ominózus volt. Ahány szám megjelent, mindenik szúrt, vágott, sértett. Jóakarátú egyének, barátaim figyelmeztettek — amit én különben is láttam —, hogy a lap Erdély érdekeinek, igényeinek nem felel meg. De V[ida] úr önfejlésén jóakaratom megtört, sőt elég vakmerő volt cikkeimet, melyek által saját irányát paralizálva látta, a lapból kiszorítani.” Berde Áron: *A Kolozsvári Közlöny és Vida úr*. Pesti Napló 1856. júl. 27. (355. sz.)

⁶⁰ Kristóf György: *i.m.* 15.

⁶¹ Ürmössy Lajos: *i.m.* I. 151.

gazdasági vezércikk, tanulmányokat, szépprózát és verseket közlő tárca, belföldi levelezés, Kolozsvári Napló (vegyes hírek) rovat, Külföld (külpolitikai összeállítás), Nyílt posta és hirdetési anyag. Állandó témája a Mikó-féle Múzeum-alapítás. November 19-én Mikó *Az EME ügyében — a szabályzat és az EME ügyének pillanatnyi állása* címmel közöl vezércikket. Megkezdődik a Múzeum céljaira tett megajánlások listájának közlése rögtön a fejléc alatt: 1857 májusában már az 1500-as sorszámú megajánlásoknál tartanak. Berde *Szellemi érdekeink* címmel négyrészes cikksorozatban az iskolaügyről értekezik, *Mitől melegsünk* címmel pedig kétrészes kémiai vonatkozású felvilágosító írással szerepel.⁶²

Az 1856. december 31-ig megjelent 27 számot még Berde szerkesztette. 1857. április 1-én az 53. számtól áttérnek a heti háromszori megjelenésre. Az 56-os számban történeti beszélyre kiírt pályázati bírálóbizottságban Dózsa Dániel mint a Közlöny főmunkatársa szerepel. Úgy tűnik, hogy április 1-ével Dózsa kezébe kerül a tulajdonképpeni szerkesztői munka. Berde túl elfoglalt ember volt, hogy tanári munkája mellett egy ilyen terjedelmű lapot ténylegesen szerkeszthessen. 1857 decemberében a 162. számmal zárták az évfolyamot. Az 1858-as harmadik évfolyam 104 számot tett ki. A december 5-i előfizetési felhívás így szól: „A Kolozsvári Közlöny szerkesztését továbbra is az eddigi szerkesztőtársakkal Dózsa Dániel mint főmunkatárs vezetendi Berde Áron felelőssége mellett, addig is, míg a magas kormányhoz beadott folyamodásunkra a kegyelmes resolutio lejövend a szerkesztőség névleges átszállítása iránt.” Ürmössy szerint Berdét „tanári állása, falusi gazdaság vezetése annyira igénybe vette”, hogy csak névleg volt már jó ideje szerkesztő, „de azért őtet vonta a rendőrség mindenért kérdőre, ami nagyon kellemetlenné kezdett Berdére válni”. Dózsa új engedélyt kellett hogy kíválgasson, ami nagyon nehézkesen intéződött még ekkoriban is. Csak az 1859-i negyedik évfolyam február 4-i 16. számában jelzi: „Most a tulajdonosi jog és felelős szerkesztőség legmagasabb helybenhagyás és engedély folytán reám átszállítván a mai napon kezdve a Kolozsvári Közlöny szerkesztését nevemre átveszem.” Azt is leszögezi, hogy a lap eddigi irányabart nem lesz változás. Eszerint a Kolozsvári Közlöny 181 számát jegyzi Berde felelős szerkesztőként, de csak az első 50—55 számot szerkesztette ténylegesen. A lap Ocsvai Ferenc, Kőváry László, majd Sándor József szerkesztésében 1873-ig fennmaradt, és megőrizte félhivatalos vezető szerepét.⁶³

A jogakadémia tanára

A kolozsvári jogi oktatás gyökerei 1581-ig vezethetők vissza, amikor a Báthory István alapította egyetemen jogi kar is létesült. A tulajdonképpeni akadémiai oktatás a Mária Terézia kezdeményezésére 1774—1775-ben megnyílt hároméves jogi tanfolyammal kezdődött, mely az orvosi és bölcsészeti karokkal egyetemmé nőhetne volna ki magát. A jogi tanfolyamon három tanár oktatott, 1818-ig felekezeti, azután katolikus vezetés alatt állott, a Római Katolikus Líceum része lett. Tannyelve latin, majd német, 1842-től magyar lett. A legtöbb hallgató már két év alatt elvégezte. Unitárius, református, sőt

⁶² Kolozsvári Közlöny 1856. okt. 22. (7. sz.), nov. 22. (16. sz.), 1857. febr. 15. (40. sz.), márc. 5. (45. sz.), illetve 1857. jan. 4. (28. sz.), jan. 22. (33. sz.)

⁶³ Vö. Ürmössy Lajos: *i.m.* I. 148. és 250. Az utóbbi helyről az idézetek. „A félhivatalos vagy hivatalos jelleget mutatja az, hogy a színházra, Erdélyi Múzeumra stb. vonatkozó jelentések, határozatok, beszámolók előbb itt jelentek meg. Innen vette át (és sértődöttség nélkül, csupán a közügyet tekintve *divette*) a Futár s az utána következő Korunk.” Kristóf György: *i.m.* 14—15.

román fiatalok is látogatták.⁶⁴ A forradalom előttre már hét jogakadémia létezett Erdélyben: a katolikuson kívül Kolozsvárt, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen a reformátusok, Kolozsvárt az unitáriusok, Szebenben a szász evangélikusok tartottak fenn jogi kurzust kollégiumaikban. A tulajdonképpeni jogi oktatást itt csak egy-egy professzor látta el, úgyhogy színvonalban messze elmaradtak a katolikus líceumétól. A forradalom következtében valamennyi tanfolyam megszakadt. Majd az 1850 nyarán közzétett rendelet, mely szerint a jogakadémiák csak állami tanterv szerint német tannyelven működhetnek, eleve lehetetlenné tette a tanfolyamok újbóli megnyitását. Csak a szebeni evangélikusok indították újra a német nyelvű jogi képzést.⁶⁵

A bécsi kormány is belátta: egyedül a pesti egyetemen nem képezhetnek elegendő jogászt, úgyhogy Leopold Thun miniszter 1851 augusztusában elrendelte Szebenben és Kolozsvárt egy-egy császári és királyi jogakadémia felállítását. A szebeni mintegy 40 hallgatóval be is indult, átvéve az evangélikus tanárokat. A kolozsvári megnyitása — épp a tannyelv körüli nehézségek miatt — egyre halasztódott. 1851 januárjában Andrei Şaguna püspök vezetésével román küldöttség jelentkezett kihallgatáson Bécsben Thun kultuszminiszternél: egy román tannyelvű nemzeti bölcsész-jogakadémia felállítását kérték Kolozsvárra. A miniszter ezt államköltségen nem tartotta kivitelezhetőnek, de megengedte, hogy a románok saját költségükön egy ilyen intézetet nyissanak. 1853-ban egy brassói román egyetem felállításáról is folytak tárgyalások.⁶⁶ Az 1850-es években a magyar fiatalok csak Pest vagy Szeben között választhattak. 1857–1858-ban például a 153 szebeni joghallgatóból 73 német, 55 magyar, 16 román volt. 1861-ben a reformátusok elkezdtek saját tanfolyamaik beindítását.⁶⁷ Az önkényuralom enyhülésével — hosszas huzavona után — az 1863. június 15-én megnyílt szebeni országgyűlés 18 257 forintos dotációt irányzott elő a kolozsvári jogakadémia megnyitására⁶⁸, s Bécs beleegyezett ennek magyar tannyelvűségébe.

Az 1863. augusztus 10-i császári jóváhagyás alapján szeptember 4-i dátummal kiírt pályázat szerint 3 éves lesz a tanfolyam; a 6 rendes tanári állásra (közülük egy az igazgatói tisztséget is viseli) október 4-ig lehet — a felsorolt tárgycsoportoknak megfelelő — igazoló iratokkal felszerelt kérvényt benyújtani a főkormányshoz. A tanítás november 1-én kezdődik a katolikus líceumban.⁶⁹ Az Erdélyi Posta október 6-án 17, október 10-én már 20 pályázóról tud. Október 11-én tárgyalja a főkormányshoz a pályázatokat. Felmerül Kőváry László neve is. A legnagyobb esélye az igazgatói állásra Véghe Antalnak van, aki a bécsi egyetemen a magyar magánjog rendkívüli tanára. Ő azonban olyan feltételekhez köti ideköltözését, amelyeket nem tudnak teljesíteni. November elején összegyűlnek a joghallgatók, de nincs kinél jelentkezzenek. Végül november 13-án kinevezik a tanári kart. Mindössze egyetlen tanár kap rendes tanári besorolást, egy rendkívüli tanárit, a többi helyettesit. Az igazgató is megbízott státusú.

⁶⁴ *A magyar királyi jogakadémiák és joglíceumok története.* Hivatalos adatok alapján. (Különlenyomat a Budapesti Közlönyből.) Pest 1873. 179–208.

⁶⁵ Publicola: *Szózat a jogtanulás és jogügyletek érdekében az erdélyi magyarságot illetőleg.* Kolozsvári Közlöny 1857. márc. 19. (49. sz.), márc. 22. (50. sz.)

⁶⁶ Ürmössy Lajos: *i. m.* I. 71. és Márki Sándor: *A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1922.* Szeged 1922.

⁶⁷ S.-f.: *A kolozsvári lyceum érdekében.* Korunk 1863. febr. 18. (21. sz.)

⁶⁸ Korunk 1863. aug. 5. (91. sz.)

⁶⁹ A jogakadémia megnyitására vonatkozó adatokat a Korunk, a Kolozsvári Közlöny 1863. augusztus–decemberi és az Erdélyi Posta október–decemberi számából vettük.

Úgy látszik, nem volt kiből válogatni. Jellemző, hogy közülük csak három került be Szinnyi József életrajzi lexikonába.

A tanári kar a következő:

mádéfalvi Istvánffy Pál nyugalmazott cs. kir. orsz. főtörvényszéki tanácsos, a vaskorona rend lovagja — az igazgatói teendők vitelével ideiglenesen megbízva;

laborfalvi Berde Áron — a politikai tudományok, nemzetgazdaság és államisme nyilvános rendes tanára;

csíkszentkirályi Bors Lázár — az erdélyi jogtörténelem, az erdélyi magyar és szász magánjog, az ausztriai birodalom történetének nyilvános rendkívüli tanára;

hilibi Haller Károly — az ausztriai magánjog, kereskedelmi és váltójog, bányajog helyettes tanára;

deési Hosszú László — az ausztriai pénzügyi törvénykezés, számvitel, protestáns egyházi jog helyettes tanára;

Brencsán Sándor — a római jog, katolikus egyházi jog helyettes tanára;

Groisz Gusztáv — az ausztriai büntető jog, büntető perrendtartás helyettes tanára.

Mint kitűnik, egyik tanár sem volt elég megbízható Bécs számára, hogy igazgatóvá nevezzék ki. Erre az akkor már nyugalmazott Istvánffyt (1797—1879), a korábbi főkörmányszéki titkárt, majd tanácsost kérték fel, akit e tisztség elvállalásáért utóbb a királyi udvari tanácsosi címmel tüntettek ki. A névsorból akadémiai levelező tagságával, tudományos munkásságával messze kiemelkedik Berde, korban is a legidősebbek közé tartozik. A november 22-én kelt főkörmányszéki hirdetmény december 1-re teszi a tanítás megkezdését, a beiratkozás Istvánffy lakásán történik.

Az ünnepélyes megnyitóra december 7-én a Királyi Líceum nagytermében kerül sor. A piarista templomban tartott istentiszteletet követően „Istvánffy kirívó száraz hivatalos beszéde után Berde Áron tanár tartott egy helyzethez méltó nagy beszédet”⁷⁰. Ez utóbbi kitért a tanárok feladataira, a diákok kötelességeire, a haza iránti tartozásra; bevezető részéből idézünk: „a m[éltóságos] igazgató úrtól hallva azt, hogy a kolozsvári kir[ályi] jogakadémia meg van nyílvá, sőt e szavakat innepélyes tényekben már-már megtestesülve is látom, a hazafi öröm kedves érzete árasztja el kebleinket. Igen, uraim, mert e tény nagyobb horderejű, mint egyelőre gondolnók, fontosságát csak úgy látjuk át, ha megfontoljuk, mit tett az, hogy hazánk e tényt nem bírta. Már magában az, hogy a törvény- és államtudományok felé irányuló tanulási tevékenység hazánk magyar ajkú lakóira nézve csak idegen nyelv megtanulása által nyilvánulhatott, az emberiség két sarkalatos alapjogát bántotta; az által a szabad munka és az anyanyelv jogai voltak sértve.” A beszédek a szabályzat felolvasása, aláírása és kézfogás követte, 9-én szerdán kezdődtek az előadások. Az első tanévre 113 hallgató iratkozott be, 65 első, 41 másod- és 8 harmadéves. December közepére 124-re emelkedett a diákok száma, közülük 11 román volt. A diákok első tevékenysége december 21-én a jogászbál-rendező bizottság megalakítása volt, védnökül ifj. Groisz Gusztávot kérték fel.

Berde jelentkezése és kineveztetése a jogakadémiára nem előzmények és következmények nélküli. Egyik nekrológrója szerint⁷¹ már 1849. április 17-én Csányi László kormánybiztosnál folyamadott az országos jellegű Királyi Líceum egy gazdasági tanszékeért, akkor nem került sor kinevezésére. 1863-as kinevezését az unitáriusok tartották sérelmesnek. Berde levélben értesítette egyházát új alkalmazásáról, kérve, hogy

⁷⁰ Ürmösy Lajos: *i.m.* II. 157—158. A beszédek szövege megjelent a *Korunk* 1863. dec. 9. (145.), dec. 11. (146.) és részben az *Erdélyi Posta* 1863. dec. 10. (40.) számában.

⁷¹ *Akadémiai nekrológ.*

mentsék fel kötelmei alól: „...kebelem felzajló érzelmei között huszonnégy évi kedves kapocs megszakadása folytán támadó fájó érzés kíséretében teszem a M[é]l[t]ósá[g]o[s] és Tiszt[ele]tes E[gyházi] K[épviselő] Tanácshoz azon nyilatkozatomat, hogy én sok évek során elfoglalt tanári állásomból kilépni kívánok, s ezen kívánságom helybenhagyását a Mtgs. és Tiszt. E.K. Tanácstól tisztelettel kérem.” Tisztában van azzal, hogy vallasközösségéhez kötődő szerződését egyoldalúlag nem bonthatja fel, de reméli: tekintettel 22 évi szolgálatára s arra, hogy elfoglalandó állásában is közvetve — unitárius hallgatók képzése által — szolgálni fogja egyházát, kegyesen hozzájárulnak a szerződésbontáshoz. Egyben felajánlja, hogy fizetés nélkül tovább tanítja 1864 januárjától is szaktárgyait, míg megfelelő új tanárt képeztet ki egyháza. Kéri, hogy lakásában hagyják meg.⁷²

Az E.K. Tanács e bonyolult ügy véleményezésére hattagú bizottságot nevez ki, elnöke Brassai Sámuel. A december 13-án tárgyalt jelentés⁷³ igen sérelmesnek találja egyrészt Berde eljárását, hogy egyháza előzetes jóváhagyása nélkül pályázott, másrészt a főkörmányszékét, mely egyházi hozzájárulás nélkül tárgyalta a pályázatot. Berde tanári kinevezését — arra való tekintettel, hogy hallgatói közül több mint 30-an unitáriusok — nem kérdőjelezi meg, de kötelezi őt az 1500 forint tanulmányi költség visszafizetésére. Egyben kijelenti, hogy ez a példa nélküli szerződésfelbontás a jövőre nézve nem szolgálhat előzményül. A bizottság három tagja ellenvéleményt nyújt be, mely szerint Berde 22 évi szolgálatával eleget tett kötelmeinek, s a visszafizetést el kell engedni. Ha per lenne a dologból, az egyház kellemetlen fénybe kerülhetne. Átírnak a főkörmányszéknek is, mely a február 21-én tárgyalta válasz⁷⁴ szerint a kinevezéssel nem sértette meg az egyházi autonómiát. A rövid pályázati határidő s az egész haza érdekébe vágó ügy nem hagyott időt az egyház véleményének kikérésére. Az egész ügy az 1864. szeptember 4-i egyházi Főtanács elé kerül, mely végül elengedi a tandíj visszafizetését, s lakásában hagyja Berdét mindaddig, míg tanít a kollégiumban.⁷⁵

A Császári és Királyi Jogakadémia tanári karában már az első tanév végén változás történt.⁷⁶ Bors Lázár nem tud megbirkózni feladatával, s visszatér Székelyudvarhelyre, ahol a Római Katolikus Főgimnáziumban már 1854 óta a latin nyelv és bölcsészet tanára. 1867—1874 között igazgató is lesz. Helyébe 1864-től csíkszétsimoni Endes Gábort (1835—1893) nevezik ki, de ő 1870-ben királyi táblai bírói kinevezést kap Marosvásárhelyre, úgyhogy tanszékére Kolosváry Sándor, a Kolozsvári Református Kollégium jogtanára kerül.

1866-ban négyévesre emelték az akadémiát, végzettjei bármely egyetemen jelentkezhettek doktorátusra. Ennek nyomán a tanárok számát nyolcra bővítették. A kiírt pályázatot Landerer Oszkár (statisztika, etika) és Csiky Viktor (egyházjog, jogtörténet) nyerte meg. Landerer 1870 nyarán bekövetkezett halála után Dobránszky Péter lett a tanszék örököse. Az 1860-as évek végén Berde mellett Groisz volt rendes tanár, a többiek

⁷² Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 1863-ról. 47. ülés (1863. dec. 6.) 366. sz. (Az Unitárius Püspökség levéltárában)

⁷³ Uo. 375. sz.

⁷⁴ Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 1864-ről. 57. sz.

⁷⁵ Zsinati, Fő- és E.K. Tanácsi Jegyzőkönyvek. 1864. szept. 4. 34. sz.

⁷⁶ A kolozsvári Királyi Jogakadémia kilenc évre terjedő történetét egyetlen műben sem sikerült fellelnünk. A 64. jegyzetben szereplő kötet részére — mint annak 3. lapján olvasható — a jogakadémia igazgatósága, valószínűleg éppen Berde Áron gyűjtötte össze az adatokat, de ezek elég hiányosak, avagy a kötet ismeretlen összeállítója felületesen válogatott a beküldött anyagból. Forrásként szolgált még: *Emlékkönyv dr. Haller Károly működéséről*. Kolozsvár 1906. 10—14.

rendkívüliek. A diáklétszám az 1868–1869-es tanévben érte el a maximumot 280 hallgatóval.

Istvánffy hetvenéves koráig, 1867-ig viselte az igazgatói tisztséget, utána ez Jakab Bogdán nyugalmazott főkörmányszéki tanácsosra szállott. Őt rövidesen főispánnak nevezték ki, úgyhogy 1869-ben végre megbízták az arra legilletékesebbet, Berde Áront az igazgatással, ő természetesen óráit is megtartotta.

Vass József 1868-ban megjelent lexikon-szócikke szerint Berde alaptárgyai mellett a statisztika, pénzügytan, az osztrák birodalomhoz tartozó országok történelme és etika rendkívüli tanítására is feljogosított. Óráin a „mélység- s alapossággal előadási tisztá, szabados modort párosított”. Kéziratos *Nemzetgazdaságtan* könyvét a következő évben szándékozott sajtó alá bocsátani. A tudomány vesztesége, hogy ez a mű sohasem látott nyomdafestéket.⁷⁷

Az akadémia végig a Katolikus Főgimnázium második emeletén működött. 1633 kötetes szakkönyvtára 1872-ben beolvadt az egyetemi könyvtárba. Tanárai közül Berdét, Groiszt, Hallert, Csiky és Kolosváryt egyetemi tanárokká nevezték ki.⁷⁸ Berdét és Groiszt a Jogtudományi Közlöny a kolozsvári jogakadémia díszlelként említi.⁷⁹

A mezőgazdász

Berde első mezőgazdasági ismereteit Laborfalván, a szülői háznál kaphatta. Németországi tanulmányai során hallgatta Justus Liebig báró giesseni professzor előadásait, amelyeknek középpontjában a mezőgazdasági kémia, a trágyázástan állott. Így hazatérve Berde az elsők között hozta kapcsolatba a mezőgazdaságot a vegytan eredményeivel. A Természetbarátnak már a 6. számában így ír: „A nemzetgazdaság nem csupán kézmű, mint igen sokan vélik, hanem egyszersmind valóságos tudomány is. Ezen tudomány a növényélet feltételeinek, a növény elemeinek s a tápszert adó forrásoknak ismertetésén alapszik. [...] Ha a mezeigazda tudományos elvek nélkül teszen kísérleteket és újításokat, bizonyosan kevés eredményre számíthat, mint ezt korunkban is példák igazolják.” Ugyanitt felajánlja, hogy a hozzá beküldött földpróbákat vegyileg elemzi.

Berde részt vállalt az 1844-ben alapított Erdélyi Gazdasági Egyesület forradalom utáni újraindításában. A Hetilap hasábjain közli Mikó Imre cikkét 1854. február 15-én *Az Erdélyi Gazdasági Egyesület állásáról*. Beszámol a szerény érdeklődés mellett megtartott február 26-i újjáalakuló közgyűlésről, majd a júliusi közgyűlésről. Úgy tűnik, hogy Berde már ekkor bekerül a választmányba. A Hetilap állandóan közöl mezőgazdasági cikkeket, legtöbbjük szerzőjeként Agricola szerepel, nem kizárt, hogy ez is Berde egyik álneve. Ekkor már szucsági földbirtokosként elveit a gyakorlatban is sikerrel alkalmazta. Sőt pályamunkát írt tapasztalatairól, felhasználva a külföldi szakirodalmat.

Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jólélre jusson? Az Erdélyi Gazdasági Egyesület által kitüntetett pályamunka (Kolozsvár, 1859) egy új mezőgazdasági rendszer kialakításának kézikönyve volt. Érvelő, magyarázó előadasmódja a kevésbé iskolázottak számára is hozzáférhetővé teszi a művet. Abból indul ki, hogy a gazdász az utóbbi években lett tudomány: „...lám a művelt ész, a józanult értelem, vagy ha úgy tetszik, a tudomány, a teremőnek ezen isteni ajándéka oly becses vagyon, amely amellett, hogy

⁷⁷ V.J. [Vass József]: *Berde Áron (laborfalvi)*. I. h.

⁷⁸ A többiek közül dr. Brencsán Sándort a nagyváradai jogakadémiára (Magyar Polgár 1872. okt. 3.), Dr. Dobránszky Pétert pedig a József Műegyetem statisztikai tanszékére (Kelet 1872. okt. 17.) nevezték ki.

⁷⁹ Dárdai Sándor: *A kolozsvári egyetem*. Jogtudományi Közlöny 1872. okt. 8. (41. sz.) 301–302.

tulajdonosát fölemeli, egyszersmind többet is szokott kamatozni, mint a kézi munka, durva testi erő.”⁸⁰ Ezután már tanulni kell a mezőgazdaságot.

Szemléletesen elmagyarázza a növények élettanát, ebből levezeti az öntözés és trágyázás szükségességét. A talajtípusok és termesztett növények viszonyából levezeti a váltógazdaság szükségességét, ismerteti a „vetésforgásokat” s ezek előnyét az ugaros földpihentetéssel szemben. Példaként a zsibói és geryeszegi váltógazdaságokat hozza fel. Rátér az állattenyésztésre, erre Erdély földje különösen megfelelő, a trágyatípusokról tájékoztat. Ismerteti az akkor épp alkalmazásba hozott tagosítási törvényt, annak előnyeit. Végül öt pontba foglalja össze a gazdák előtt álló feladatokat, s lelkesítő felszólítással zárja a kis kötetet:

„Előre tehát, honfitársak! szétszórva fekvő birtokaink tagosítása által tegyük le mentől előbb jóllétünk épülete alapköveit; bő takarmány-termesztés, kielégítő marhatartás és kellő trágyaerő alkalmazás és józan vetésforgás elveire állított váltógazdasággal építsük fel jóllétünk hajlékát; gazdasági műveltségünk által pedig tegyük díszlővé. Az akarat szentsége kezét fogva az értelem józanságával és a szorgalom tartósságával áttör az akadályokon, és a haza szeretett földje hála fejében jóllétet terem az okos munkásnak.”⁸¹

Az Erdélyi Gazdasági Egylet először naptárkiadással kísérletezik. A rövid életű Mezei Naptár első, 1856-os kötetébe Berde *Miért szántunk, kapálunk* címmel írt cikket népszerű vegytani magyarázatokkal. Mikor 1869-ben megindul az egylet közlönye, az Erdélyi Gazda, annak hétagú felügyelőbizottságában Berde is szerepel. Az évi közgyűlésekről szóló beszámolókból kiderül, hogy Berde azokon részt vesz, felszólal, évről évre választmányi tagsággal tüntetik ki. 1876 végén a felügyelőbizottság szerkesztőbizottsággá minősül át Paget János elnökletével, ennek is tagja Berde Áron. 1877-ben három tanácsadó cikket közöl a lapban. 1882. február 14-től ő lesz a szerkesztőbizottság elnöke. 1883 elején négyrészes cikksorozatban a gazdasági hitel kérdéséről értekezik, majd júliusban a földadó könnyebbítéséről ad tanácsokat.⁸² 1884–1886-ban is évi egy-két tájékoztató-felvilágosító írása jelenik meg. Mikor 1883 nyarán Budapesten megalakul a Gazdasági Egyletek Szövetkezete, azon Berde képviseli az EGÉ-t, s Berdét is bizottsági tagul választják. A munkálatokról ebben az évben s 1884 májusában is ő maga ír beszámolót.⁸³ Az 1887. júliusi budapesti nagygyűlésen Berdét végrehajtó bizottsági tagsággal tisztelik meg. 1886-ban Szabó József lesz az Erdélyi Gazda szerkesztőbizottságának elnöke, Berde az egyik tag, s e minőségét 1890 végéig meghagyják. Utolsó ténykedése az egyletben, hogy annak 1887. április 30-i választmányi ülésén Szentkirályi Ákossal s még néhány taggal együtt indítványt tesz az EGE irodalmi és könyvkiadó vállalatának létesítésére. Az augusztus 1-i számban Szentkirályi közzé is teszi az „irodalmi szakosztály” tervzetét.⁸⁴

Az Erdélyi Gazda 1892. január 31-i száma szép sorokkal búcsúztatja Berdét. Innen kiderül, hogy jeles pomológus volt: „Az elhunyt a legutóbbi időig, amíg súlyos betegsége attól vissza nem tartotta, az EGÉ-nek folyton a legbuzgóbb tagjai közé tartozott, és állandóan tagja volt az igazgató választmánynak és a gyümölcsészeti szakosztálynak, úgyhogy sok fontos közgazdasági kérdés az ő hozzájárulásával oldott

⁸⁰ Berde Áron: *Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jóllétre jusson?* Kolozsvárt 1859. 3.

⁸¹ Uo. 41–42.

⁸² *Közgazdasági bajaink.* Erdélyi Gazda 1883. febr. 13. (7. sz.), febr. 20. (8. sz.), márc. 13. (11. sz.), márc. 20. (12. sz.); *Miképpen lehet a földadón könnyebbíteni?* Uo. 1883. júl. 17. (29. sz.)

⁸³ Uo. 1883. máj. 29. (22. sz.) és 1884. máj. 20. (21. sz.)

⁸⁴ Uo. 1887. máj. 5. (10. sz.) és aug. 1. (15. sz.)

meg. Mint nagy pomológus, a gyümölcskultúra terén a gyakorlatban is nagy tevékenységet fejtett ki és szucsági terjedelmes gyümölcsösében a legkitűnőbb gyümölcsfajok pompáznak. Méltán fájjaljuk a kitűnő tudósnak és nagy tevékenységű gazdasági egyleti tagnak elvesztését.”

Berdét mint tekintélyes természettudóst, közgazdászt számos egyesület és bizottság tagjául választották. Az 1845. december 14-én gróf Mikes János elnöklete alatt megalakult kolozsvári Iparegyelet kilenctagú választmányába ő is bekerült. Viszont az 1851. január 11-én létrejött Kereskedelmi és Iparkamarának — bizonyára mert nem volt kereskedőiparos — nem szerepel a tagjai közt, de ennek mintegy szócsövéül szerkeszti a Hetilapot.⁸⁵

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a kezdetektől alapító tagja volt. Azon 41 tudós közé tartozott, akik 1860 februárjában megalakították a természettudományi szakosztályt, majd ennek képviselésében részt vett az egyleti Évkönyv szerkesztőbizottságában. Egyetlen szakelőadásáról maradt feljegyzés: „Berde Áron olvassa értekezését, amely a tapasztalatból merített és gondosan egybeállított meteorológiai adatok alapján fejtegeti hazánk esőviszonyait és ezek befolyását a föld termékenységre és a mezeti gazdaság kezelésére.”⁸⁶ Mikor 1876 januárjában a helybeli egyetemi tanárok megalapítják a Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulatot, ennek természettudományi szakosztályában is rendes taggá lett Berde. A társulat 1876-ban megindította Hőgyes Endre szerkesztésében a rangos Orvos-Természettudományi Értesítőt, mely 1879-től a társulat és az EME Természettudományi Szakosztályának közös kiadványa lett. Ebben egy népszerű előadással szerepel Berde: *A természet a nemzetgazdaságban*⁸⁷. Az ember és természet kölcsönösen átalakító viszonyáról értekezik. A dolgozat megjelent a Magyar Polgár című újság 1881. január 12-i számának tárcarovatában is.

Alapító tagja volt még Berde az 1885 áprilisában megalakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek. Mint választmányi tag 1885–1887-ben eljárt a választmányi ülések egy részére, sőt egy ideig a közgazdasági előadó tisztségét tölti be.

Kolozs vármegyei birtokosként 1861-től a vármegyei bizottság tagja lett, beválasztották az igazoló választmányba, rövidebb ideig a közgazdasági előadó itt is ő volt.⁸⁸

A kolozsvári egyetem élén

Az 1867-es kiegyezés után nyilvánvaló lett, hogy egyedül a pesti egyetem, valamint az elszórt főiskolák, akadémiák nem elégíthetik többé ki az ország értelmiség-szükségleteit. Az is természetszerűnek tűnt, hogy a második magyar egyetemet Kolozsvárra nyissák meg, mert itt már működött egy Orvos-sebészeti Tanintézet és egy Királyi Jogakadémia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület pedig gazdag gyűjteményeivel segíthette az oktatást. A kezdeményezés — úgy tűnik — Kolozsvárról indult ki: a jogakadémia Berde javaslatára 1867 októberében indítványozza a szakminisztériumnak, hogy a két felsőfokú tanintézetet emeljék fakultási rangra, s együttesen legyenek egy egyetem magvai. 1868. február 8-án Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a Főkörmányszék útján felszólítja a két

⁸⁵ Ürmössy Lajos: *Kolozsvár kereskedelme és ipara története*. Kolozsvár 1898.

⁸⁶ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évkönyvei I. 1859–1861. 158. (Harmadik tudományos ülés, 1861. márc. 13.)

⁸⁷ Orvos-Természettudományi Értesítő VI. évf. (1881) III. Népszerű előadások 1. füzet 1–14.

⁸⁸ Pákéi Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése*. 1885–1910. Kolozsvár 1910. 118. és Akadémiai nekrológ.

intézetet, hogy nyilatkozzanak, miként lehetne őket egyetemmé alakítani. A Főkormánysház február 24-én megtárgyalja az ügyet, s véleményes jelentés tételére kiadja a két tanintézetnek. A két intézet vezetősége március 15-én „több városban lakó tanfőúr”-val összeül a véleményes jelentések megtárgyalására, s egy memorandumot is megfogalmaznak, s ezeket felterjesztik a minisztériumba. Bár konkrét adatunk nincs rá, feltételezhetően a jogakadémiai jelentés kidolgozásában Berde játszott a vezető szerepet. Kétévi megtorpanás után Eötvös 1870. április 7-én törvényjavaslatot terjeszt be a kolozsvári egyetem felállítására.⁸⁹

A kivitelezés már Eötvös utódára, Pauler Tivadar miniszterre maradt, ő elérte, hogy Ferenc József 1872. május 29-én engedélyezze az egyetem megnyitását az országgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében. Június 11-én Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszterek társaságában Kolozsvárra jön az egyetem felállítása felől tájékozódni. Még aznap megjelenik a hivatalos pályázathirdetés a 42 egyetemi tanári állásra. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezi ki Ferenc József. Közben szeptember 4-én az országgyűlés is a XIX. törvénycikkben jóváhagyja az egyetem felállítását. Az első kinevezettek között Berde Áron is szerepel.

A kinevezettek névsora október 18-án kiegészül még néhány tanárral, köztük Brassai Sámuel és Vályi Gábor statisztikus. Október 19-én a Katolikus Líceum dísztermében gróf Mikó Imre miniszteri biztos kezébe mindnyájan leteszik az esküt, megváltják az egyetemi hatóságokat, s megalakítják az egyetemi tanácsot. Első rektorul Berde Áront, rektorhelyettesül Brassai Sámuelt választják egyhangúlag. Ezzel a két legidősebb professzort tisztelték meg, egyben a helyi elvárásokra is tekintettel voltak. Brassai a város legnagyobb tudósaként élt a köztudatban. Berde meg az egyetem egyik elődjének tekinthető és az egyetemelapítás eszméjét is melengető jogakadémia tekintélyes igazgatója volt. Az 53. évében járó Berdének alaposan meggyűlt a baja az egyetem beindításával. Rá hárult a segédszemélyzet alkalmazása: egy-egy állásra húszan is jelentkeztek, többnyire a megszűnt Főkormánysház alkalmazottai. Nagy gond volt a helyiségek biztosítása. A jogi kar továbbra is a líceum (hivatalosan Római Katolikus Főgimnázium) II. emeletén, a jogakadémia termeiben maradt. A többi kar részére az egykori jezsuita kollégiumot — 1829-től állami kezelésbe vett főkormánysházai épületet — alakították át.

Az egyetemi rektor-beiktatási ünnepséget november 10-re, vasárnapra tűzték ki, ezt a napot a város örömmünnepevé tették: délelőtt minden felekezet hálaistentisztelést tartott, fél tizenkettőkor a líceum II. emeleti dísztermében igen előkelő közönség, főpapok jelenlétében Groisz Gusztáv jogászkar dékán beiktatta Berdét, aki ezután elmondta székfoglaló beszédét. Délután 2-kor a Redutban díszebédet tartottak a város szinte valamennyi értelmiségijének részvételével. Ezt a színház ünnepi előadása követte (Vörösmarty: *Árpád ébredése* — a főszerepekben Kovács Gyulával és Boér Emmával; *A tudományok oltára* — élőkép; Eötvös: *Eljen az egyenlőség*). Este az egész várost kivilágították. A város az esemény emlékére érmét is veretett.⁹⁰ E nap lehetett Berde

⁸⁹ Az előzményekről tájékoztat: A kolozsvári Magy. Kir. Tudományegyetem Almanachja 1872—1873.; Dr. Maizner János: *A kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlata 1775—1872*. Orvos-Természettudományi Értesítő, Orvosi szak XI (1889) II—III. füzet 123.; Pisztorý Mór: *A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Allamtudományi Kara 1872—1895-ig*. Budapest 1896.; *Emlékkönyv*. A kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudomány-Egyetem. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXXII. vándorgyűlése tagjai részére. [Budapest] 1903. 7—25.; Márki Sándor: *i.m.*

⁹⁰ A megnyitással kapcsolatos eseményeket a Kelet, Magyar Polgár és a Kolozsvári Közlöny című napilapok 1872. június—novemberi számaiból jegyeztük ki.

pályájának csúcsa: mindenütt ő képviselte az új egyetemet. Beiktatási beszédét, életét a helybéli és fővárosi lapok is ismertették, a Vasárnapi Újságban a Brassaiéval együtt az ő portréja is címlapra került Szász Károly méltató vezércikke kíséretében.⁹¹

Groisz Gusztáv beiktató beszédéből alább csak a Berdére vonatkozó sorokat idézzük: „Választóink egyhangú szavazatával a most beálló tanévre Nagyságod választott rektorunknak; a bizalom ilyen egyhangú nyilvánulása következtében Nagyságod nyitja meg a kolozsvári magy. kir. tudományegyetem rektorainak — lelkünkben óhajtjuk — hosszú és — reméljük — díszes sorát. Nagyságod erkölcsi és szellemi jeles tehetségei, feddhetetlen férfias jelleme, sokoldalú műveltsége, a tudomány iránt mindig tanúsított szeretete, eddigi tudományos működése, szóval szívének és értelmének kitűnő tulajdonai kezességül szolgálnak nekünk, hogy Nagyságod képes is, akar is eleget tenni minden kötelességeknek, melyek díszes hivatalával egybekapcsolva vannak; hisszük nemcsak, de meg is vagyunk győződve, hogy Nagyságod minden tehetségét érvényesíteni fogja új egyetemünk felvirágoztatására.”⁹²

Berde igen terjedelmes, sokat idézett megnyitó beszédéből a fő gondolatokra térünk ki. Ez az egyetem-alapítás remélhetően nem jut a megelőző kettő sorsára, mert Báthory és Mária Terézia egy jól meghatározott céllal létesítette főiskoláit. Ezt a mostanit egy egész ország felismerte szükséglet hozza létre. A tudás és a szellem felemelő erejéről szól. „Én lehetetlennek tartom, hogy míveletlen emberek szabadok, és megfordítva, miveltek huzamosan szolgák lehessenek, sőt azt tartom, hogy egyedül a műveltség képes széttrönni az emberek közt a társadalmi, sőt az élvezeti egyenlőtlenség korlátait is” — vallja. Kitér arra a kérdésre, hogy milyen viszony lesz a két magyar egyetem között. Ezek csak versenytársak lehetnek: „Uraim! a vélemények egysége nyugalmat szül, s a nyugalom halál. A vélemények különbözősége küzdelmet, s ez által életet okoz. A tudomány, az eszmék országában bizonyos anarchiára van szükség, hogy az igazságok kifejlődjenek, s a műveltség országa szépüljön. A két egyetem közti verseny kimaradhatatlan.” Ez azonban feltételezi a két intézet paritását, s hogy az új ne legyen előkészítő iskolája a réginek. Szinte már sejti Berde, hogy a legjobb kolozsvári tanerők egyre-másra fognak a fővárosba pályázni. Érdekes az egyetemről vallott felfogása. „Bevallom, hogy ez az egyetem nem az én ideálom szerinti egyetem. Már több mint négy éve, midőn ti. a kolozsvári egyetem eszméje megpendült, s erre nézve egy szerény tervezetet terjesztettünk fel, akkor is az volt a nézetem, hogy ma az egyetemnek kettős hivatása van: a tudomány fejlesztése és terjesztése tudományos emberek képzése által, és a tudomány vívmányainak a társadalomba való bevezetése. Nevelni a tudomány országát és szépíteni a gyakorlati életet. Egyetemünk szervezete szerint ez utolsó csak részben történik, amennyiben gyakorló jogászokat, orvosokat és tanítókat nevel az államnak, de ami nagy fontosságú, a természeti törvények mechanikai vagy technikai alkalmazását közvetíteni nem feladata; nincs politechnikai hivatása. Én ezt elvi és praktikai hibának tartom szervezetében...”

A tanárokhoz fordulva teszi híres megállapítását: „Uraim! egy új egyetem megalapítása áll előttünk. Önök tudják, hogy az egyetemet nem a néma falak, hanem a

⁹¹ *A kolozsvári egyetem első rektorai.* Vasárnapi Újság 1872. dec. 29. (52. sz.) 657—658.

⁹² Dr. Groisz Gusztáv jogkari dékán beszéde, mellyel 1872. november 10-én az ezen karból választott egyetemi rektort beiktatta. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1872—1873. Fasc. I. 25—32.; Kelet 1872. nov. 12. (260. sz.)

tanárok szellemi ereje alapítja meg jó hírnévben, áldásos működésben.” Befejezésül a tanszabadság fogalmát értelmezi a tanárok és diákok szempontjából.⁹³

A Jog- és államtudományi kar első tanévi 12 professzora a következő volt:

Berde Áron (a kolozsvári jogakadémiáról) — a nemzetgazdaságtan és pénzügytan nyilvános rendes tanára;

Dr. Csiky Viktor (a kolozsvári jogakadémiáról) — az egyházjog és hűbérjog nyilvános rendes tanára;

Dr. Groisz Gusztáv (a kolozsvári jogakadémiáról) — a büntetőjog nyilvános rendes tanára;

Dr. Haller Károly (a kolozsvári jogakadémiáról) — az ausztriai magánjog nyilvános rendes tanára;

Dr. Jenei Viktor (udvarhelyi tanár) — az észjog, protestáns egyházjog és enciklopédia nyilvános rendes tanára;

Dr. Kolosváry Sándor (a kolozsvári jogakadémiáról) — a magyar és erdélyi magánjog, bányajog nyilvános rendes tanára;

Dr. Korbuly Imre (a pozsonyi jogakadémiáról) — a közjog és közigazgatási jog nyilvános rendes tanára;

Dr. Óvári Kelemen (a pesti egyetem magántanára) — a jogtörténelem nyilvános rendes tanára;

Dr. Plósz Sándor (pesti törvényszéki bírósági tanácsos) — a polgári törvénykezés, váltó- és kereskedelmi jog nyilvános rendes tanára;

Dr. Vályi Gábor (marosvásárhelyi törvényszéki bírósági tanácsos) — a statisztika nyilvános rendes tanára;

Dr. Concha Győző (pesti ítélőtáblai fogalmazó) — a politika nyilvános rendkívüli tanára;

Dr. Farkas Lajos (a nagyszebeni jogakadémiáról) — a római jog nyilvános rendkívüli tanára.

Közülük Groisz lett az első dékán, Korbuly a prodékán. Berde volt messze a legidősebb, aki még a forradalom előtti tanügyi rendszerben nevelkedett, s doktorátusa sem volt. A többiek közül a legidősebb, Haller 1836-ban született, a két legifjabb, Plósz és Concha 1846-ban. Az utóbbiak majd Budapestre pályáznak, ahol magas politikai karriert futnak be. Groisz, Haller, Kolosváry, Óvári neve is szakmai rangot képvisel, s különösen a polgármesternek is megválasztott Haller Károly tevékenysége összeforrott a modernizálódó Kolozsvárral. Míg a többiek alkotóerejük teljében kerültek az egyetemre, Berdén már mutatkoztak az öregedés, visszavonulás jelei.

Berde 1873. október 12-én adja át a rektori széket az orvosi kar részéről választott Schulek Vilmos szemészprofesszornak. Beszámoló beszéde⁹⁴ inkább adatok felsorolását tartalmazza. Mint kiderül, az első két félévben 269, illetve 278 volt a hallgatók száma, s ezek nagy többsége (170-en felül) jogot tanult. Utal arra a kitüntetésre, „melyben őfelsége az egyetem tanárait részesítette, megengedvén az illető karoknak, hogy a tiszteletbeli tudori oklevelet a kar nem tudor tagjai részére kiállítsák”. Az 1873/1874-es tanévben Berde a prorektori tisztséget viseli. De mivel a tanév közepén a rektor átpályázik

⁹³ Beiktatási beszéd, mellyel Berde Áron egyetemi rektor 1872. november 10-én a kolozsvári Kir. Tudományegyetem rektorainak sorát megnyitotta. Uo. 33–46.; Kelet 1872 nov. 12. (260. sz.)

⁹⁴ *A tudományegyetem története 1872–1873. tanévben.* Beszéd, mellyel Berde Áron [...] az egyetem e. i. rektora az egyetem igazgatásáról lélepett. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1873–1874. Fasc. I. 5–21.

a budapesti egyetemre, míg az Orvosi kar kiválasztja utódát Machik Béla belgyógyász professzor személyében, megint rá hárul a vezetés terhe. A Schulek megindította folyamat, a Budapest felé elvándorlás csak Berde életében, 1891-ig a 16 legtehetségesebb tanártól fosztotta meg a kolozsvári egyetemet. Machik rektori beszámolójából kitűnik, hogy a tiszteletbeli doktori oklevelet a jogi karon Berdének, a bölcsészeten Brassainak, Koch Antalnak, Martin Lajosnak, az orvosin Mina Jánosnak kiadták.⁹⁵

A következő tanévek egyetemi értesítői alig tartalmaznak adatokat Berdére nézve. 1883/1884-ben a jogi kar dékánja, a következő tanévben prodekanja volt.⁹⁶ Az államtudományi államvizsgálati és a II. alvizsgálati bizottságnak tagja, pár évig — a rotáció elvének megfelelően — elnöke is volt. Néhány cikke, tanulmánya jelent meg a napisajtóban, pár alkalommal miniszteri biztosnak küldték ki volt iskolája érettségi bizottságába.

Átnézve a Berde egyetemi működésére eső 17 tanév és 1 félév idejére meghirdetett előadásait, ezekből kiderül, hogy általában heti 8–9 órát tanított, minden délelőtt 10–11 vagy 11–12 között tartott egy-egy órát, s a hét két-három napján délután 3–4-ig hirdetett még két-három órát. Alapkurzusa a nemzetgazdaságtan volt, melyre az első szemeszterben heti öt-hat, a másodikban heti öt órát szánt. Ezt rendszerint a II. éves joghallgatók látogatták. A Pénzügytan csak a második szemeszterben került előadásra heti 4–6 órában. Ezek mellé heti 1–2 órás szakkurzusokat illesztett be egyik-másik tanévben, többségük valamely aktuális gazdasági kérdéshez kapcsolódott, s ingyenes előadásként a nagyközönség is hallgathatta. Ezeket a tanév jelzésével soroljuk fel: Bankrendszer (1872/73), Bank- és börzeügyletekről (1873/74), Bankügyletek (1876/77), A bankjegyről (1878/79), Vasúti politika (1879/80), A nemzetgazdaság új iránya (1880/81), A nemzetgazdaság törvényeiről (1882/83), Államkölcson (1883/84), A szocializmusról, Az államkölcson tana (1884/85), Államhitelügy (1885/86), Az újabkori szocializmusról, Államhitelügy (1886/87), Államhitelügy (1887/88), A szocializmusról, Államhitelügy (1888/89), Államhitelügy (1889/90 — I. félév). A jogi kar végig Berde működésének idején a Római Katolikus Főgimnázium (volt líceum) Farkas utcai épületének II. emeletén tartotta előadásait, bár a katolikus státus már 1874-ben, majd 1876-ban felszólította őket a távozásra. Végül bizonyos bérfizetés mellett évről évre a katolikusok kénytelenek az emeleti helyiségekben megtérni a jogászokat, míg 1895-re elkészül a szemben levő új épület keleti szárnya, melynek II. emelete lesz a jogászoké.⁹⁷

1888. október 11-én a Jog- és államtudományi kar megünnepelte Berde, Haller és Groisz negyedszázados tanári jubileumát, október 12-én az egyetemi tanács is üdvözölte őket. A helyi lapok vezércikkben méltatták életútjukat, s az egész város ünnepévé tették az eseményt. 11-én délelőtt a jogi kar teljes tanszemélyzete lakásán kereste fel a három ünnepeltet, Berdééknél Csiky Viktor tolmácsolta a kartársak érzelmeit, Berde meghatottan válaszolt. Délután a Hungáriában ünnepi bankettet rendeztek, este pedig Salamon János cigányprímás kíséretében kétszáz joghallgató fáklyás menettel tisztelgett a professzoroknál. Berde ablaka előtt Fuchs Salamon joghallgató így fejezte ki elismerését: „Ez ama hódoló tisztelet, mellyel viseltetünk a tudós iránt, ki immár egy emberöltőn át folyton munkálkodik, lankadatlanul, fáradhatatlanul; ki küzdött folyton ama nagyszerű

⁹⁵ Uo. Anni 1874—1875. Fasc. I. 10.

⁹⁶ Az értesítő három sorozatban jelent meg: A kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem tanrendje; A kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem almanachja; Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae (Beszédék).

⁹⁷ Vö. Pisztóry Mór *i.m.*-vel.

tan mellett, melynek még tudományos voltát is kétségbe merték vonni, lelkesített a haladásra azon elvekkel, melyeknek gyakorlati helyes alkalmazása kiváló helyet biztosíthat egy nemzetnek a világegyetem örökkévaló rendszerében: lelkesített ama tudomány mellett, midőn az még hazánkban alig gyermekkorát élte, a hajnalodás korszakában ott haladt a jelesek élén, magasan lobogtatva a tudományosság messzire világító fáklyáját.” Berde hosszabb beszédben köszönte meg a ritka tiszteletadást: „E jelenet, a fáklyás menet pályám kezdetére emlékeztet, midőn tanári állásom elfoglalásakor egy lelkes ifjúság szintén fáklyás menet kíséretében üdvözölt. Akkor e megtiszteltetés a tehetségeimbe vetett reményre valló alapeszme, az előlegezett bizalom volt, melyet megvalósítani tanári pályámon feladatomban volt. A mostani megtisztelő jelenet egy hosszú tanári működés után történik. Ha Önök nem az évek hosszú sorát, hanem az években végzett tanári működés sikerét látják, s annak tudtával jöttek hozzám, az rendkívül lekötelez, mivel azt mutatja, hogy tanári kötelességemet teljesítettem. Igen, én egész életemben tanultam és tanítottam. Tanultam, hogy az előttem élt és velem egyidőben élő szakemberek eszméit, nézeteit megismerjem, s azok által magamat erősítsem, tanítottam, hogy a műveltség terjesztése, az ifjúság képzése által hazámnak erkölcsi és munkaerőt fejlesszek.”⁹⁸

Ugyanazon tanév végén Kolosváry Sándor rektor jelentésében⁹⁹ már ez olvasható: „Mély sajnálattal kell megjegyeznem, hogy e kar tiszteletet érdemlő egyik jubilált tagja, dr. Berde Áron, a nemzetgazdaságtannak ny. r. tanára bekövetkezett betegsége okán a II. szemeszterben nem tarthatta meg előadásait. A kar fölterjesztésére, miniszteri engedéllyel a helyettesítéssel dr. Vályi Gábor ny. r. tanár bízott meg.” Berde 1889 júniusában kénytelen nyugdíjaztatását kérni, melyet jóvá is hagy a minisztérium, s egyben „hosszas és buzgó szolgálata közben szerzett érdemeiért a Miniszter Ó Nagyméltósága köszönetét és elismerését” tolmácsolatja az egyetemi tanács útján.¹⁰⁰ Berde tanszéki utóda 1891. augusztus 31-től dr. Pisztóry Mór, a pozsonyi jogakadémia korábbi tanára.

Az egyetemi tanár Berde egyéniségéről nem sokat tudunk. Nem alakult ki iskola körülötte, hiányoznak a tanítványi visszaemlékezések. Az is igaz, hogy melléktárgyakat tanított, melyek a jogászok számára alig jelentettek többet egy kötelező vizsgánál, kollokviumnál. Az 1880-as évekre Berde megfáradt, órái megtartásán kívül — úgy tűnik — csak szucsági gazdasága érdekelte.

A közgazdász

Berde Áron egyike az első magyar hivatásos közgazdászoknak, erdélyi, kolozsvári viszonylatban a legelső. Németországi tanulmányai során hallgatta az 1830-as, 1840-es évek vezető német közgazdászának, a heidelbergi Karl Heinrich Rau professzornak az előadásait, de utána jó két évtizedig legfeljebb csak egy-egy cikkében érintett közgazdasági kérdéseket. Úgyhogy amikor elnyerte a kolozsvári jogakadémia tanszékét, alaposan fel kellett frissítenie ismereteit, be kellett hoznia lemaradását. Minden bizonnyal

⁹⁸ *Hármas jubileum*. Ellenzék 1888. okt. 11. (234. sz.); *Tanárok jubileuma*. Uo. okt. 12. (235. sz.); *Hármas jubileum* [Vezércikk életrajzokkal] Kolozsvár 1888. okt. 11. (237. sz.); Sándor József: *Cultur-ünnep*. Uo.; *Három egyetemi tanár jubileuma*. Uo.; *Hármas jubileum*. Uo. okt. 12. (238. sz.)

⁹⁹ *A tudomány-egyetem története 1888–1889-ik tanévben*. Beszéd, mellyel Kolosváry Sándor [...] a tudomány-egyetem kormányáról lelépett 1889. szeptember 8-án. Acta. Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1889–1890. Fasc. I. 27–28.

¹⁰⁰ *A tudomány-egyetem története 1889–1890-ik tanévben*. Beszéd, mellyel Klug Nándor [...] a tudomány-egyetem kormányáról lelépett 1889. szept. 14-én. Uo. Anni 1890–1891. Fasc. I. 19.

kora legjobb külföldi szakirodalmát használta fel. Kérdés, hogy ezt az 1860-as évek közepére kidolgozott kurzusát később felfrissítette, módosította-e. Hiszen negyed századig volt e tárgy egyetlen kolozsvári előadója.

Az 1860-as évektől felhagyott a vegytani és természettudományos cikkek írásával, s jóformán minden dolgozata közgazdasági vonatkozású. Közülük mindössze kettő jelent meg olyan folyóiratban, mely országos és szakmai szempontból számon tartott. Az egyik Kautz Gyula *Nemzetgazdaság és pénzügytan* című kötetének bírálata.¹⁰¹ Kautz 1868-tól a pesti egyetemen e tárgyak rendes tanára, az ország vezető közgazdasági szakembere volt. Művét a Jog- és államtudományi folyóiratban először tanszéki elődje, Matlekovits Sándor, akkor már minisztériumi főtitkár vette nagyító alá¹⁰², kimutatva ellentétes állításait, felületes gondolkodásmódját. Mikor Kautz művét az akadémia Marczibányi-díjjal tünteti ki, Berde is tollat ragad, s bizonyítja, hogy bár Kautz szaktekintély, ez a munkája teli van tévedésekkel, kétes állításokkal. Az I. kiadás Roscher munkájának átdolgozása volt, ez a II. kiadás némi önállóságot is mutat. Berde másik, központi helyen megjelent dolgozata hatrészes, *A tőkéről* címmel a Jogtudományi Közlöny 1872-es évfolyama hozta.¹⁰³

1876. május 14-én délelőtt a városi vigadóban (a Redutban) az Egyetemi Kör javára rendeztek felolvasásokat. Groisz Gusztáv a halálbüntetésről érkezett, Berde előadásának címe: *Mi a vagyon az embernek*. A szöveget a Kelet című helybéli napilap május 23–25-i számai közlik folytatásokban. Alapvető tétele így hangzik: „Az emberi erők is folyton fogynak, s azért gyakran újból kell termelni azokat. Személyi erőink újbóltermelése pedig úgy történik, hogy amit a javakba tettünk volt azok termelésekor, azt visszavesszük belőlük elfogyasztásuk alkalmával. Eszerint a vagyon mintegy tárház vagy reservatója az emberi erők készletének, hogy azok apródonként ismét felvétessenek az ember személyiségébe.”

A Magyar Polgárban 1881 november-decemberében *A valuta-kérdés* címmel közöl ötrészes dolgozatot, melynek megjelentetését az éppen folyó nemzetközi valutakonferencia teszi aktuálissá. Fő kérdése az ezüst- és aranyvaluta közötti viszony, egyik vagy másik elsőbbsége. December végén a valuta kérdésében Berde vitába keveredik Finály Henrikkel. Az utóbbi ugyanis az Erdélyi Múzeum 10. számában tévesen használja a valuta fogalmát, s ezt helyesbíti a szakember. Finály azzal védekezik, hogy ő nem szakcikkekben használta a kifejezést, nincs miért kiigazítani. Erre Berde elég kemény hangú viszontválaszt ad.¹⁰⁴

Az 1882-ben induló Kolozsvári Közlöny, a Szabadelvű Párt lapja, már első számában ígéri, hogy a közgazdasági rovat munkatársa lesz Berde Áron egyetemi tanár. Mindössze az első évfolyam végén találtunk egyetlen névvel jegyzett dolgozatot tőle: *A takarékpénztári betétek megadóztatása* címmel négy folytatásban.¹⁰⁵ Ebben közgazdasági érvekkel bizonyítja, hogy a pénzügyminiszter megadóztatási javaslata helyes, a nemzet érdekét szolgálja, a nemzetközi gyakorlatban is előfordul.

¹⁰¹ Jog- és államtudományi folyóirat 1871. 295–308.

¹⁰² Uo. 162–176,

¹⁰³ Jogtudományi Közlöny 1872. 32–37. sz. 233–235., 243., 246–247., 252–254., 260–261., 267–268.

¹⁰⁴ Magyar Polgár 1881. nov. 18. (263. sz.), nov. 19. (264. sz.), nov. 20. (265. sz.), nov. 22. (266. sz.), dec. 8. (280. sz.), dec. 25. (294. sz.) dec. 29. (295. sz.), dec. 30. (297. sz.)

¹⁰⁵ Kolozsvári Közlöny 1882. dec. 8. (223. sz.), dec. 10. (224. sz.), dec. 12. (225. sz.), dec. 13. (226. sz.)

Az Unitárius Kollégium egykori könyvtárának kéziratára két példányban is megőrizte Berde egyetemi nemzetgazdaság-előadásainak jegyzetét: az egyik Ferencz Ákos II. éves joghallgató 227 lapos 1880/1881-ben készített kézírata¹⁰⁶, a másik Rotarides Mihály szintén II. évesé¹⁰⁷ 218 + 154 lap terjedelemben az 1883/1884-es tanévről. A meglehetősen hevenyészett kéziratok fejezetbeosztása eltérő, de ez inkább a jegyzetelők figyelmetlenségéből adódik. Egy gazdaságtörténész e kurzusból bizonyára következtethetne Berde szakmai tájékozottságára, nézeteire.

Mi meglegészünk a tanszéki utódnak, Pisztorý Mórnak a megállapításaival. Berdét halálakor a professzor az amerikai Charles Henry Carey magyar követőjeként méltatta.¹⁰⁸ Carey (1793—1879) az amerikai közgazdász-iskola megalapítója volt, aki szembefordult a hagyományos angol iskolával. Különösen értékelmélete hatott újszerűen. A jogászprofesszorok irodalmi munkásságának számbavételekor Pisztorý így jellemzi elődje munkásságát: „a nemzetgazdaságtannak számos problémáját éles logikával és eredeti önálló felfogással fejtette. A természettudós és nemzetgazda kettős látkörével sok olyan megfigyelést tett, mely egészen új szempontokból világította meg a gazdasági kérdéseket.[...] Sajnos, hogy teljesen kidolgozott nemzetgazdaságtani kézikönyve nem látott napvilágot, sőt annak kritikai ismertetésére sem nyílt alkalom.”¹⁰⁹ Nekrológiai a Nemzetgazdaságtan mellett még Az európai és észak-amerikai nemzeti bankok ismertetése című kéziratát is számon tartják. Nem kizárt, hogy a fővárosba áttelepülő Berde Béla ezeket valamelyik ottani kéziratárban helyezte el.

Kapcsolata egyházával

Berde aránylag hosszú élete az egyháztörténet két különböző szakaszát fogja át. Ebből fakad, hogy viszonya az unitárius egyházhoz igen megváltozik, némileg ellentmondásosnak is tűnik.

Élete első szakasza az értelmiségképzés azon korszakára esik, amikor ez csak egyházi keretekben volt megvalósítható. Az elemitől a kolozsvári kollégium filozófiai kurzusának elvégzéséig más iskolázási lehetősége nem kínálkozott. Ezután már választhatott volna világi vonalat is, például a bánya-akadémia hallgatójaként, de kapva kapott az egyházi ösztöndíj-rendszeren. A külföldi taníttatás akkori felfogás szerint őt egy életre lekötölte egyházával szemben. Ő volt az első, aki kinőtt az egyházi keretből és kérte e kötöttsége megszüntetését. Utána olyan magasra ívelt pályája, hogy egyháza, mely addig jóformán csak gazdag főurakat, főtisztviselőket választott meg a főgondnoki tisztségbe, elismerve tudományos-közéleti megbecsültségét, érdemesnek találta a világi vezetésre. A feudális jellegű egyházi gondolkodástól a polgári szemlélet diadalmaskodásáig vezető átállás tükrözi ez.

Mint külföldről hazatért akadémista a professzorság mellett az 1840-es években mindazokat a tisztségeket viselte hosszabb-rövidebb ideig, amelyeket tanár-elődei századokon át magukra vállaltak egyházi téren.

1845-ben a felszentelendő teológusok zsinati vizsgálati bizottságának elnöke. A homoródalmási zsinaton beszédet is mond *Miért van, hogy a vallás ahelyett, hogy*

¹⁰⁶ Könyvtári jelzete: Ms. U. 1542 (ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban).

¹⁰⁷ Ms. U. 1535 (uo.).

¹⁰⁸ *Emlékezés Berde Áronról*. Kolozsvár 1892. jan. 26.

¹⁰⁹ Pisztorý Mór: *i.m.* 10.

összekötne, egymástól elrekeszt, s hogy lehetne ezen segíteni? címmel.¹¹⁰ Ebben természettudósként a természet összhangját hozza fel példaként, mint amely egyedül illik Istenhez, a keresztény vallás szelleméhez. Hogy a vallás mégsem tölti be az összekötő kapocs szerepét, annak okát a vallások papjaiban látja. Ezek ugyanis Jézus tudománya helyett Jézus személyét helyezik előtérbe, s így jönnek létre a különböző irányzatok, felekezetek. A jövőendő papok feladata megteremteni a Jézus hirdette egyezséget, „magoknak a tanítóknak kell a műveltség terjesztése által elkészíteni a nép szívét a szeretet összesítő vallására”. Később is hangoztatott eszméjét már itt kifejti: „... a vitatkozás, a véleménybeli különbségből eredő sűrlődés magában nem rossz dolog, ha az eszmék országának határai közt marad, ha a sűrlődést a gyakorlati életbe át nem vesszük.” A jövőendő lelkészeinek feladatát így összegezi: „E szerint ti vagytok egyházi tanítók, kiknek legszebb alkalmatok van a népművelődésre áldásos hatást gyakorolhatni, kezetekben a kolcs, mely szívét feltárja a józan vallásos érzések befogadására, s a közhasznú ismereteknek utat nyit a nép szelleméhez.” Mint kitűnik, Berde főleg a lelkészek népművelői, oktatói feladatait helyezi előtérbe.

Berde a filozófiai tanfolyam elvégzésekor az azzal összekapcsolt teológiát is tanulta, s mint egyházával szerződésre lépett felekezeti tanárnak, az egyházi szabályok szerint fel kellett volna magát szenteltetnie. Az 1846 júniusában tartott főtanács a 32. pontban fel is veti, hogy a tanárok közül Brassai és Berde még nincs pappá szentelve. Brassainak ajánlják, Berdét — szerződéséből kifolyólag — kötelezik, hogy a következő zsinaton szenteltesse fel magát. A forradalom zavaros éveiben elmaradtak a zsinatok, s feledésbe merült Berde felszentelése. Ő maga is — úgy tűnik — vonakodott ettől. Így Berde lett a második unitárius tanár, aki nem volt egyben lelkész is. Alighanem Brassai és Berde egyaránt természettudományos meggyőződésből fakadóan nem találta becsületesebbnek beállani a lelkészek sorába. Pedig mindketten egyházi belső emberként akár a püspöki széki eljuthattak volna.

1846—1848, majd 1852—1860 között a defensor matrimonii (házasságvédő) tisztséget tölti be, ez az akkor még egyházi keretekben zajló válóperekben való részvételre kötelezte. E tisztségénél fogva a főpapi szék tagja volt, s e minőségéről csak 1867-ben mondott le. 1858-tól 1862 szeptemberéig pénztári jegyző és számvevő bizottsági írnok.¹¹¹

Mint arra már rámutattunk, 1863—1864-ben valóságos jogi vitát okozott az egyházi vezetésben Berde példa nélkül álló lépése, mellyel világi állást pályázott meg, s kérte kötelmi levele és esküje alóli felmentését. Ugyanakkor szép gesztus részéről, hogy óráit még két teljes tanéven át minden bérezés nélkül ellátja, nehogy zavart okozzon iskolája működésében. Közel tíz év telik el, s az első rektor dicsőségét is viselnie kell, míg egyháza napirendre tér hűtlensége felett.

Berdét 1873-ban megválasztják iskolai felügyelő gondnoknak, majd innen 1876-ban a főgondnoki székbe vezet útja. Az augusztus 27—28-án tartott árkosi zsinaton választották Ferencz Józsefet püspökké, a főgondnokságra Berde Áronon kívül Berde Mózsza, Paget János, Jakab Elek és Brassai volt még jelölve. Jellemző Berde tekintélyére, hogy a leadott 96 szavazatból 83 rá esett, unokatestvére 2 szavazatot, a többiek 1—1-et kaptak. Ő volt az első „doktor-főgondnok”, aki szellemi teljesítményével vívta ki ezt a megtiszteltetést.

¹¹⁰ *Szent beszédek.* H[omoród] Almáson az Unitárius zsinati gyűlésen 1854. aug. 24-ik s következő napjain tartották Székely Sándor választott püspök, Berde Áron tanár és vizsgálati elnök, Inczei József esperes és derzi pap, Gyöngyösi István vargyasi pap. Kolozsvárt 1845. 20+24+28+20 l.

¹¹¹ Ezekről az E. K. Tanácsi és Főtanácsi jegyzőkönyvek tájékoztatnak (az Unitárius Püspökség levéltárában).

1889-ig rendszeresen eljár a zsinati és főtanácsi ülésekre, de nem sok nyoma van a jegyzőkönyvekben szerepvállalásainak, felszólalásainak. Haláláig meghagyják a főgondnokságban.

1885 augusztusában ő is részt vesz a Dávid Ferenc Egylet megalapításában, s alapító tagként tevékenykedik. Az Unitárius Közlöny első, 1888-as kötetében cikkel is szerepel: *A pap a nemzetgazdaságban*¹¹². Ugyancsak 1888-ban a Keresztény Magvetőben közöl egy hosszabb dolgozatot *Kapcsolatok az emberiség haladásában* címmel.¹¹³ Az emberi kapcsolatok fejlődését követi nyomon a rabszolgaságtól az amerikai demokráciáig. Ez utóbbiról így nyilatkozik: „Észak-Amerika néhány státusának felkelése és győzelme az angolok felett, meghozta az észak-amerikai státusok alkotmányát, az egyenlőségnek és szabadságnak e földön való megtestesülését. A Krisztus által hirdetett egyenlőség országa a mennyből leszállott a földre.” Ha e sorok ma már naivnak tűnnek is, abban a kontextusban, ahogy szembeállítja az amerikai demokráciát a szocializmussal, Berde meglátását sok szempontból igazságosnak véljük: „De midőn a jogegyenlőség megvalósult, előáll az élvezeti egyenlőség utáni sóvárgás; a gazdagok és szegények közti különbség eltüntetése. Erre törekszik a szocializmus, melynek gazdasági rendszerével megszűnne a család, a férj és nő közti mai viszony, a szülők és gyermekeik közti kapocs, az egyéni tulajdon, a vagyonszerzési vágy és annak minden eszköze; megszűnne a mai jogrend; megszűnnének a mai társadalmi viszonyok; megszűnne a vallás és annak organumai, a papok és templomok. Vallástalan emberek számára vallástalan társadalmi és gazdasági rend következne. Vajon lehetséges e rendszer? Némelyek azt vélik. Azonban az emberi természet azt tanítja, hogy ez lehetetlen.” Berde még csak teoretikusan fogalmazta meg állítását. Mi egy század elmúltával, az emberiség leggyászosabb kísérlete után saját bőrünkön tapasztalva tanúsíthatjuk Berde igazát.

Berde halálakor nem alaptalanul kiáltott így fel Boros György: „Vajh támad-e férfi sorainkból, ki meg tudjon futni oly hosszú pályát, s arról annyi előnyt árásszon egyházára, mint Berde Áron tevő?”¹¹⁴

Halála és családja

1888 késő őszen Berde Áront séta közben szélhűdés érte, de pár heti fekvéssel valamennyire összeszedte magát. „Bár gyenge és beteg volt már, egyetemi előadásaira felment, és azokat rövid ideig folytatta, ámde a kész lélek mellett erőtlén volt a test. Végül nyugalomba vonult, kedves szucsági jószágán igyekezett fellelni a foglalkozást” — emlékezik róla Boros György. Halála előtt nem sokkal is járt nála, s meglepetéssel tapasztalta, hogy a bénasággal küzdő embernek megmaradt a szellemi ereje, emlékezőtehetsége.¹¹⁵ Berde valósággal túlélte korát, így halála nem volt váratlan.

Tanárai közül már csak Brassai élt, kortársai közül alig néhányan, s — minthogy már három éve nem tanított — diákjai többsége is távozott az egyetemről. Kevesen voltak, akik emlékeztek azokra az időkre, amikor Berde a természettudományok itteni hirdetője, amikor az egyedüli lapszerkesztő, a jogakadémia díszé vagy az egyetem első rektora volt. Berde halála hosszas szenvedés után 1892. január 25-én reggeli 1 órakor következett be. A béna öregember távozása nem keltett különösebb feltűnést.

¹¹² I. kötet 1. sz. 40—42.

¹¹³ XXIII. kötet 2. füzet 77—83.

¹¹⁴ B. Gy. [Boros György]: *Dr. Berde Áron*. Unitárius Közlöny V. (1892) 3. sz. 36—37.

¹¹⁵ Uo.

A család és az Unitárius Vallásközösség Egyházi Képviselő Tanácsa gyászjelentéseket adott ki, a kolozsvári három nagy napilap, az *Ellenzék*, a *Kolozsvár* és az *Erdélyi Híradó* hosszabb-rövidebb hírekben beszámoltak a halálesetről, többnyire Szinnyi alapján vázolták Berde pályáját, majd tudósítottak temetéséről. A Kolozsvár találóan jegyezte meg: „Nevéhez fűződik egy egész darab Kolozsvár tudományos életének történetéből.”¹¹⁶

A temetésre 27-én délután 3-kor került sor a Külmonostor utca 24-es számú családi háztól. Az itt felállított ravatalnál megjelent a város értelmisége. A temetési szertartást Ferencz József unitárius püspök és Péterfi Dénes lelkész végezte. Az Egyetemi Kör és a jogászhallgatók nevében Oberschall Pál mondott búcsúbeszédet. Az unitárius ifjúsági dalárda gyászdalokat adott elő. Az egész Monostor utat betöltő gyászmenetben testületileg jelen volt az egyetem, az Unitárius Kollégium tanári kara, az unitárius egyházvezetőség. Külön kiemelik gróf Beldi Ákos főispánt, Say vezérőrnagyot és Szász Domokos református püspököt. A Házsongárdi temető lutheránus sírkertjének szélén, a köztemető főútjára néző ma is meglévő laborfalvi Berde kriptába temették. A sírbatételnél az akadémia részéről Brassai Sámuel és Kőváry László jelent meg, az utóbbi rövid beszédet mondott.¹¹⁷

Berde emlékét leginkább az egyetem és egyháza kellett volna hogy ápolja. Az unitáriusok a Keresztény Magvetőben egy aláírás nélküli, semmitmondó nekrológot közöltek.¹¹⁸ Boros György arcképpel kísért megemlékezése viszont az Unitárius Közlönyben meleg hangú, jól adatolt búcsúzás. Mégis feltűnő, hogy a Berdénél pár nappal korábban elhunyt pályatársáról, Kovácsi Antalról visszaemlékezések egész sorát közlik. Berde Áron neve ezután szinte kihull az unitáriusok emlékezetéből. Nála kisebb kaliberűekről életrajzi tanulmányokat írnak, róla csak Gál Kelemen iskolatörténete gyűjti össze a még fellelhető adatokat.

Az egyetem 1892. szeptember 18-án lelépő rektora, Koch Antal így emlékezik meg beszámolójában a halálesetről: „Folyó évi január 25-én meghalt dr. Berde Áron, egyetemünk első rektora, a jogtudományi karnak 1889 óta nyugalomba vonult érdemdús tagja, a nemzetgazdaságtan és pénzügytan volt jeles tanára. Az egyetem tanári kara az elhunyt derék pályatárs temetésén testületileg megjelent, a jogtudományi kar pedig hátrahagyott családjánál szóval és írásban mély részvételének kifejezést adott, és elhatározta, hogy a néhai tanártárs dicső emlékére halálának évfordulóján kegyeletes ünnepélyt fog rendezni.”¹¹⁹ Hiába kerestük az 1893 január–februári napisajtóban a megemlékezés hírét, sőt az 1893. október 15-én beszámolót tartó Óvári Kelemen jogászprofesszor, lelépő rektor sem tesz említést róla. Minden bizonnyal megfeledkeztek az évfordulóról. Ennek is tudható be, hogy az egyetem történetére vonatkozó későbbi munkák alig írnak többet Berdéről, mint azt, hogy az egyetem első rektora volt, esetleg idéznek beiktatási beszédéből.

A Magyar Tudományos Akadémiában az éppen 1892. január 25-én tartott ülésen Szily Kálmán főtitkár jelenti be „a kolozsvári egyetem nyugalmazott tanárának, az első magyar

¹¹⁶ Berde Áron. Kolozsvár 1892. jan. 26.

¹¹⁷ A halálról és a temetés részleteiről az *Ellenzék*, valamint a Kolozsvár 1892. jan. 26–28-i számai tudósítanak. A laborfalvi Berde krypta a lutheránus temető 57-es helyrajzi számát viseli, területe 49 m². Bizonyára Berde Jenő halálát (1879) követően építették. Utolsó megváltóként Berde Akosné budapesti lakos szerepel, a bérlet 1994. január 1-én jár le. A kriptába nem tudunk bejutni.

¹¹⁸ Dr. Berde Áron (1819–1892). Keresztény Magvető XXVII. (1892) I. füzet 49.

¹¹⁹ Beszéd, mellyel Koch Antal [...] a tudomány-egyetem kormányáról lelépett 1892. szeptember 18-án. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1892–1893. Fasc. I. 12.

meteorológia írójának” halálát. Egyben felszólít az emlékbeszéd megtartására.¹²⁰ Az emlékbeszéd itt is elmarad, de az Akadémiai Értesítő augusztus 15-i 8. füzetében többoldalas nekrológ jelenik meg, mely az eddigi legrészletesebb méltatása Berdének. Szerzője nincs feltüntetve, viszont jól informáltsága, az erdélyi-kolozsvári vonatkozások kitűnő ismerete arra enged következtetni, hogy Kőváry Lászlótól kapott információkat felhasználva ugyanaz a Szász Károly állította össze, aki 1872-ben is méltatta már Berdét. A két életrajz néhány bekezdése szóról szóra egyezik.

Berde Áron egyetlen életben maradt fia, Béla lesz az öregkori szenilitásban szenvedő Berde Mózsza gondozója, majd hivatalosan kijelölt gondnoka is. Ő szállíttatja a budai Schwartzer-intézetbe, ahol a halál éri. Mózsza, mint közismert, vagyona túlnyomó részét egyházára hagyta, s csak a korpádi határban lévő birtok használati jogát hagyományozta Bélára. Ő megtámadta a végrendeletet, amiből végül kiegyezéshez vezető per lett.¹²¹

Berde Béla 1893-ban feleségül vette nagykállói és farkasaszoói Kállay Júliát (Kállay pénzügyminiszter unokahúgát), Budapestre költözött, ahol a Magyar Acetilengyár vezérigazgatója 1899–1906 között. Később szucsági és korpádi birtokain gazdálkodik. Házasságukból három fiúgyermek születik: Béla (1894–1910), László (1899), Ákos (1900). Özvegy Berde Áronné 1904. július 4-én Budapesten fia Andrássy út 110. szám alatti lakásában hal meg 80 éves korában. Kolozsvárra szállítják, s itt július 8-án református szertartás szerint temetik el a családi kriptába.¹²²

A tanári nyilvántartó könyv bejegyzése szerint Berde Béla 1905-ben áttért a római katolikus vallásra. Még az 1930-as évek végén is él. 1914-ben megírja Szucság község (s anyai ősei) történetét, 1918-ban *A földgáz és az erdélyi telepítés* kérdéséről ír értekezést. 1929-ben pedig Kolozsváron kiad egy meglepő, közel száz lapos kötetet *Elszállott gondolatok. Költemények* címmel. A benne levő 38 verssel kapcsolatban Dsida Jenő megállapítja: „A szerzőnek nyilván legtávolabbi fogalmi tájékozottsága sincs arról, hogy mi a költészet.”¹²³

Összegezés

Berde Áron a kolozsvári egyetem első tanárnemzedékének volt illusztris tagja, az egyetem első rektora, a város első hivatásos közigazdásza. Munkásságának igazi súlypontja azonban az 1840-es évek második felére és az 1850-es évekre esik, amikor a természettudományok magyar úttörőjeként játszott kulcsszerepet. Ő írta az első meteorológiai szakkönyvünket, neki köszönhetjük egyik első vegytankönyvünket. Az első népszerűsítő természettudományi folyóiratunkat alapította meg 1846-ban és szerkesztette 1848-ig. Kolozsvár sajtótörténetében előkelő hely illeti meg azért is, mert az önkényuralom korában két, Erdély viszonylatában egyedülálló lapot alapított és szerkesztett.

¹²⁰ Akadémiai Értesítő III. (1892) 101.

¹²¹ Benczédi Gergely: *i. m.*

¹²² *Gyászrovat*. Ellenzék 1904. júl. 6. (151. sz.), júl. 8. (153. sz.)

¹²³ Dsida Jenő: *Öt verseskötet*. Erdélyi Helikon 1930. 2. sz. 166. Ismerteti még a Pásztortűz 1929. 15. sz.

Berde Áron megjelent művei

Könyvészet

I. Kötetek

1. *Miért van, hogy a' vallás a' helyett, hogy összekötne, egymástól elrekeszt, 's hogy lehetne ezen segíteni?* Egy rövid beszédben vázolta, 's új papok megvizsgálása előtt a' H[omoród] Almási zsinaton augusztus 25-én 1845 elmondotta Berde Áron r[endes] professor az unitáriusok' kolozsvári főiskolájában, 's az új papi vizsgálat' ekkori elnöke. (Különlenyomatként a következő kötetből: *Szent Beszéd*. H[omoród] Almáson az Unitáriusok zsinati gyűlésén 1845. aug. 24-k 's következő napjain tartották Székely Sándor választott püspök, Berde Áron tanár és vizsgálati elnök, Inczeffi József esperes és derzsi pap, Gyöngyösi István vargyasi pap. Kolozsvárt. Nyomatta Tilsch János. 1845. 20+24+28+20 l.) 1—24.
2. *Légtüneménytan s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra.* Írta Berde Áron természet- és vegytan r[endes] tanára. Kolozsvárt, özv. Barráné és Stein tulajdona, 1847. XII+229+238 l.+3 tábla.
3. *A chemia iskolája.* Magány és iskolai használatra. Írta Dr. Stöckhardt. Fordította Berde Áron chemia r[endes] tanára. 160 a szövegbe nyomott ábrával. Kolozsvárt 1849. Tilts János tulajdona. 293 l.
4. *Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jóllétre jusson?* Az Erdélyi Gazdasági Egyesület által kitüntetett pályamunka. Írta Berde Áron. Kolozsvárt 1859. 42 l.
5. *A vegytan iskolája.* Dr. Stöckhardt után dolgozta Berde Áron, természettudományok tanára és a Magy[ar] Tud[ományos] Akadémia I. tagja. Második átdolgozott kiadás. Kolozsvárt 1863. Stein János Erd[élyi] Múzeum Egyleti Könyvtárú sájtja. 229+111 l.

II. Versek, cikkek, beszédek, tanulmányok

1. *S... titka.* [vers] Remény. Zsebkönyv 1839. 303.
2. *Holdvilági tér.* [vers] Uo. 356.
3. *Cseme.* [vers] Uo. 356.
4. *Zernyest.* [vers] Uo. 369.
5. *Vihar.* [vers] Remény. Zsebkönyv 1840. 301.
6. *Tanuljunk számítani.* Hetilap 1853. máj. 14. (20. sz.)
7. *Iskoláink érdekében.* Uo. 1853. jún. 29. (31. sz.)
8. *Gazdászataunk törekvései.* Uo. 1853. júl. 6. (33. sz.), júl. 9. (34. sz.)
9. *Pár szó m. akadémiai tag Tóth Lőrinc úrhoz.* Uo. 1854. szept. 23. (76. sz.)
10. *Miért szántunk, kapálunk?* Mezei Naptár 1856. 37—39.
11. *A Múzeum és gróf Mikó adománya.* Kolo'svári Közlöny 1856. ápr. 10. (4. sz.)
12. *Polemiák. A Kolozsvári Közlöny és Vida úr.* Pesti Napló 1856. júl. 27. (355. sz.)
13. *Szellemi érdekeink.* Kolozsvári Közlöny 1856. okt. 27. (7. sz.), nov. 22. (16. sz.), 1857. febr. 15. (40. sz.), márc. 5. (45. sz.)

14. *Mitől melegsünk?* Uo. 1857. jan. 4. (28. sz.), jan. 22. (33. sz.)
15. *A levegői nyirkosság némely égalji befolyása.* Berde Áron l[evglező] t[ag] székfoglalója. Magyar Akadémiai Értesítő. A matematikai és természettudományi osztályok közlönye I. (1860) II. sz. 45—64.
16. *Berde Áron jogtanár beszéde a jogakadémia megnyitásakor.* Korunk 1863. dec. 11. (146. sz.)
17. *Kilátás.* Kolozsvári Nagy Naptár 1856. 156—159.
18. *Nemzetgazdaság és pénzügytan.* Írta Kautz Gyula. Jog- és államtudományi folyóirat 1871. 295—308.
19. *A tőkéről.* Jogtudományi Közlöny 1872. 32. sz. (233—235.), 33. sz. (243.), 34. sz. (246—247.), 36. sz. (260—261.), 37. sz. (267—268.)
20. *Beiktatási beszéd, mellyel Berde Áron egyetemi rektor 1872. november 10-én a kolozsvári Kir. Tudományegyetem rektorainak sorár megnyitotta.* (Négy beszéd, melyek a kolozsvári Kir. Tudományegyetem megnyitása alkalmával MDCCCLXXII. október 19-én és november 10-én tartattak. Kolozsvár 1873.) Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1872—1873. (Beszéddek) Fasc. I. 33—46.; *Ua.* Kelet 1872. nov. 12. (260. sz.)
21. *Az egyetem története MDCCCLXXII—LXXIII-ban.* Beszéd, mellyel Berde Áron [...] az egyetem e. i. rektora az egyetem igazgatásáról lelépett. (Három beszéd, melyek a kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem MDCCCLXXIII—IV. tanévi rektora és tanácsának beiktatása alkalmából október 12-én tartattak. Kolozsvár 1873.) Uo. Anni 1873—1874. (Beszéddek) Fasc. I. 5—21 (+22—33).; *Berde Áron prorektor számoló beszéde a kolozsvári m. kir. tudomány-egyetem 1872—3. tanévének mozzanatairól.* Kelet 1873. okt. 14. (234. sz.), okt. 15. (235. sz.), okt. 16. (236. sz.), okt. 17. (237. sz.)
22. *Mi a vagyon az embernek.* (Felolvasatott az Egyetemi Kör javára — 1876. máj. 14.) Kelet 1876. máj. 23. (117. sz.), máj. 24. (118. sz.), máj. 25. (119. sz.)
23. *A tél mint földadó szabályozó elem.* Erdélyi Gazda 1877. jan. 5. (1. sz.)
24. *Gazdasági állapotunk eredete.* Uo. 1877. jan. 26. (4. sz.)
25. *Mit tegyünk már most?* Uo. 1877. jún. 1 (22. sz.)
26. *A természet a nemzetgazdaságban.* Magyar Polgár 1881. jan. 12. (8. sz.); Orvos-Természettudományi Értesítő 1881. III. Népszerű előadások 1. füzet 1—14.
27. *A valuta-kérdés.* Magyar Polgár 1881. nov. 18. (263. sz.), nov. 19. (264. sz.), nov. 20. (265. sz.), nov. 22. (266. sz.) dec. 8. (280. sz.)
28. *A valuta-kérdéshez.* [Vita Finály Henrikkel] Uo. 1881. dec. 25. (294. sz.)
29. *A valuta-kérdéshez.* [Vita Finály Henrikkel] Uo. 1881. dec. 30. (297. sz.)
30. *A takarékpénztári betétek megadóztatása.* Kolozsvári Közlöny 1882. dec. 8. (223. sz.), dec. 10. (224. sz.), dec. 12. (225. sz.), dec. 13. (226. sz.)
31. *Közgazdasági bajaink.* (A gazdasági hitel érdekében.) Erdélyi Gazda 1883. febr. 13. (7. sz.), febr. 20. (8. sz.), márc. 13. (11. sz.), márc. 20. (12. sz.)
32. *A gazdasági egyletek szövetkezete.* Uo. 1883. máj. 29. (22. sz.)
33. *Miképpen lehet a földadón könnyebbíteni?* Uo. 1883. júl. 17. (29. sz.)
34. *Az agrariusok.* Uo. 1884. ápr. 29. (18. sz.)
35. *Gazdasági egyleteink szövetkezeti gyűlése.* Uo. 1884. máj. 20. (21. sz.)
36. *Az első iskola, melyben tanultam.* Magyar Polgár 1885. febr. 11. (34. sz.)
37. *A helyzet.* Erdélyi Gazda 1886. jan. 1. (1. sz.)
38. *A pap a nemzetgazdaságban.* Unitárius Közlöny 1888. 1. sz. 40—42.

39. *Kapcsolatok az emberiség haladásában.* Keresztény Magvető 1888. 2. füzet 77—83.
40. [Válasz a joghallgatók tisztelgésére.] *Tanárok jubileuma.* Ellenzék 1888. okt. 11.
(234. sz.)

Jegyzet. E könyvészet nem öleli fel a Természetbarátban megjelent írásokat, e folyóirat jó részét ugyanis maga Berde írta, cikkeinek csak egy kis része alatt van aláírás, esetleg azonosítható szignó, álnév. A Kolozsvári Közlöny Erdélyi Múzeum c. mellékletében is megjelenhetett Berdének egy-két írása, de ez a melléklet a kolozsvári könyvtárakban nem található meg.

Összeállította: Gaal György

Tartalom

Laborfalvától Kolozsvárig	5
Külföldi tanulmányok.....	8
Az Unitárius Kollégium tanára.....	10
A tudós író és akadémikus	14
Boldogtalan családi élete	17
A lapalapító és szerkesztő.....	19
A jogakadémia tanára.....	27
A mezőgazdász	31
A kolozsvári egyetem élén	33
A közgazdász.....	38
Kapcsolata egyházával	40
Halála és családja.....	42
Összegezés.....	44
Berde Áron megjelent művei (könyvészet).....	45

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
53. kötet. 1991. 1—4. füzet.
54. kötet. 1992. 1—4. füzet.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei

1. 1992.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei. 64.
kötet. 1991. A Szakosztály székhelyudvarhelyi tudományos ülészakán elhangzott
előadások.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

Erdélyi Tudományos Füzetek

- 209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.
- 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi
munkássága. Könyvészeti adalék.
- 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
- 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.
- 213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.
Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944—1949.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Műszaki Tudományos Füzetek

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Megrendelhetők utánvéttel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.

Magyarországon terjeszti a Püski Könyvesház
Budapest I. Krisztina körút 26.